

A-15365
J. PARIJÕGI, T. ALGMA, J. KONKS JA E. KUUSIK

AJALUGU

ALGKOOLI

V

KLASSILE

EESTI KIRJASTUS · TALLINN

J. PARIJÕGI, T. ALGMA, J. KONKS JA E. KUUSIK

AJALUGU

ALGKOOLI

V KLASSILE

TEINE, PARANDATUD TRÜKK

34938

EESTI KIRJASTUS

TALLINN 1944

AJALOO-ÕPIKUD ALGKOOILILE

J. Parijõgi, J. Konks ja E. Kuusik. Ajalugu algkooli IV klassile.

J. Parijõgi, T. Algma, J. Konks ja E. Kuusik. Ajalugu algkooli
V klassile.

J. Parijõgi, T. Algma ja E. Kuusik. Ajalugu algkooli VI klassile.

A-15365

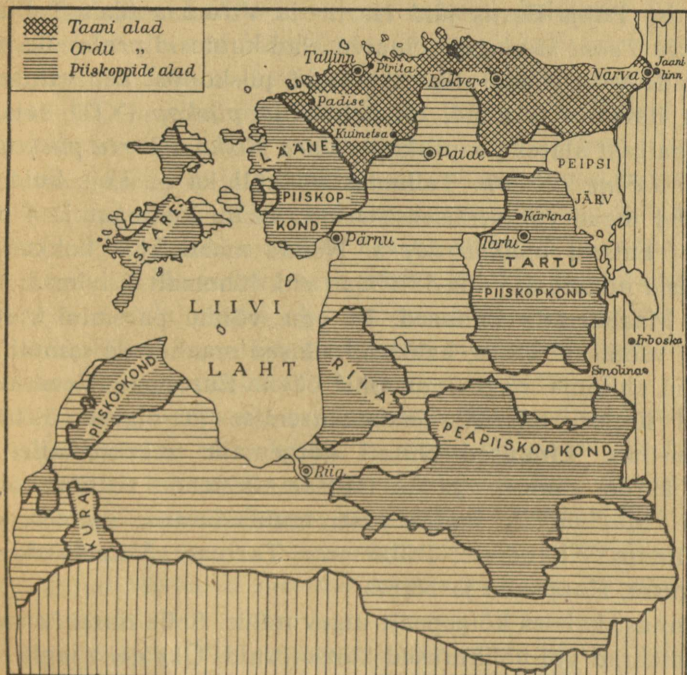
AfV. Nr. I/0145. Trükiarv: 20000 eksemplari. Paber: ETK Tallinna Paberi-
vabrik; trükipaber 56 : 79 cm. Trükk ja brošuur: Trükikoda „Vaba Maa“,
Tallinn.

Ilmunud veebruaris 1944.

Rmk. 1.10

ORDUAEG — EESTI SAKSA-ROOMA RIIGI OSANA.

1. Saksa ordu Liivimaa. Pärast eestlaste alistamist ei olnud võitlused veel lõppenud. Idas tuli maad kaitsta venelaste ja lõunas leedulaste vastu. Et seda paremini teostada, hakkas

Vana-Liivimaa maahärrade valdused orduaaja algul.

ordu kui sõjaliste raskuste peakandja endale tuge väljastpoolt otsima. Ja ta leidiski.

Aastal 1237 ühines Mõõgavendade ordu *Saksa orduga*, mis asus Preisimaal. Saksa ordu haru Liivimaal hakati hiljem kutsuma *Liivi orduks*, kusjuures selle liikmete vormiriideks sai valge mantel musta ristiga. Ordu tähtsus paisus nüüd senisest tugevamaks niihästi Liivimaa siseoludes kui ka maa kaitsmisel välisvaenlaste vastu. Tema kätte koondus järk-järgult ka alistatud maa-alade enamik. Arvestades ordu tähtsat osa Liivimaa elus, on kutsutud aega *a. 1227—1561 orduajaks*.

Ordu aga polnud vallutatud maades ainus peremees. Oli ka teisi. Põhja-Eestis jäid Harju- ja Virumaa ühes Tallinna linnaga *Taani kuningale*. Suured alad kuulusid pealeselle piiskoppide valitsemise alla. Sääraseid piiskoppe, kes valitsesid nagu ilmlikud isandad, oli neli: *Riia piiskop* (XIII sajandi keskpaigast alates peapiiskop), *Kura piiskop*, *Tartu piiskop* ja *Saare-Lääne piiskop*. Tallinnas oli küll ka piiskop, kuid tal polnud maad valitsemiseks. Ordut, Taani kuningat ja 4 piiskoppi kutsuti *maahärradeks*. Nende maad kõik kokku aga kandsid nimetust Vana-Liivimaa ehk lühemalt Liivimaa.

2. Maahärrade linnused. Et oma võimu paremini kaitsta kõigi vaenlaste vastu, hakkasid siinsed maahärrad samuti linnuseid ehitama, nagu seda tehti Lääne-Euroopas. Need kujunesid ühtlasi tähtsaks maavalitsemise ja õigusemõistmise keskusteks. Linnused ehitati kõrgemaile mäekünkaile või vete äärde, samuti aga ka tähtsamate teede ristumiskohtadesse. Mäekünkale endise eesti muinaslinnuse asemele ehitati linnus Viljandisse, Tallinnasse, Tartusse. Vete äärde aga Pärnusse, Haapsallu ja Narva.

Linnust kaitses kõigepealt tugev müür. Selle nurkadele ehitati ümarad või nelinurksed kaitsetornid. Üks neist tehti teistest palju kõrgem, et sealt oleks võimalik kaugemale näha. Tallinnas ja Narvas on need tornid Pika Hermanni nime all

tänaseni säilinud. Sissekäik linnusesse toimus silla kaudu, mida võidi üles tõmmata ja alla lasta. Kaitsemüüri ümbritses kas kuiv või veega täidetud kraav. Seespool linnuse müüri oli mitmesuguseid hooneid elamiseks, majapidamiseks ja muuks otstarbeks. Tähtsaim neist oli peahoone, mis mahutas endasse kiriku, koosolekute-saali, söögi- ja magamisruumi jne. Keldrid olid avarad ja tugevate võlvidega. Linnuseis elasid maahärrade kõrgemad ametnikud, sõjamehed, vaimulikud ja ametimehi, nagu tolliülemad, köögimeistreid jne. Kui maahärra ise linnuses ei elanud, siis juhtis seda tema asemik — foogt või komtuur.

3. **Läänindus.** Lääne-Euroopa eeskujul hakkasid ka siin-
sed *maahärrad maid läänistama*, lootes sel teel saada endale läänimeeste näol võitlusvõimelisi mehi. Esialgu elasid *lääni-
mehed* ehk *vasallid* oma maahärra linnuses ja käisid paar korda aastas läänimaalt maksu kogumas, aga hiljem siirdusid nad oma läänidesse ja rajasid sinna *mõisad*. Maad mõisadeks saadi mitmel viisil. Mõnikord osteti see talupoegadelt, teinekord sunniti endised omanikud lihtsalt lahkuma ja nende talud liideti mõisaks. Esines ka neid juhtumeid, kus mõis rajati elaniketa maa-alale. Algul olid mõisad põllumaa poolest üsna väikesed, hiljem aga laienes see kas uudismaa tegemisel või naabruses asetsevate külade lammutamise tõttu.

Läänimehe elamu oli esialgu väga lihtne, ilma korstnata, suits pääsis välja ukse kaudu ja majas oli ainult üks köetav ruum. Mõisa hoonestik oli piiratud püsttaraga, et oleks julgem üllatuste vastu talupoegade poolt. Aja jooksul läks läänimees rikkamaks ja võis elamu ehitamiseks rohkem välja anda. Järk-järgult hakkasid siin-seal mõisas kerkima kivihooned ja uhked lossid.

Läänimeesteks olid peamiselt sakslased, Põhja-Eestis esines nende hulgas ka taanlasi. Eestlastest läänimehi oli küll olemas, aga üsna vähesel määral.

4. **Eestlaste elu orduaja algul.** Võõra võimu alla sattumisega tulid paratamatult kaasa mitmed olulised muudatused eestlaste elus. Kõigepealt *kaotasid* meie esivanemad oma *poliitilised vabadused*: neil polnud enam õigust sõda alata ega lepinguid sõlmida teiste rahvastega. Muudel aladel esines muudatusi vähem. Maa, mida talupoeg haris, kuulus temale, samuti ka kõik muu varandus, mis ta oli endale soetanud.

Aja jooksul aga hakkasid kasvama mitmesugused kohustused uute võimude vastu, eriti Taani alla kuuluvas Põhja-Eestis. Nii tuli neile maksta *kümnist*. Seda nõuti esmajoones kümnendik viljasaagist. Pealeselle pidid talupojad hoolitsema *preestri ülalpidamise* eest. Uusi makse tõi kaasa ka *kohtupidamine*, mida teostas kas maahärra oma ametnike kaudu või vasall. Eestlased võtsid kohtupidamisest osa kaasistnikena. Ajutiste kohustustena esinesid *mitmesugused tööd*, nagu näiteks linnuste, kirikute ja mõisahoonete ehitamine ja teede tegemine. Viimaks lisandus kõigele veel *teotegemise kohustus*. Nii tuli aasta jooksul teatavail korral aidata maahärrat, vasalli või preestrit põlluharimisel, heinategemisel, puudeveol jne. Tülikaimaks tööks oli isandate vilja vedamine müügikohta.

Sõja korral pidi iga talupoeg, kes relva suutis kanda, võitlusse minema.

5. **Eestlaste elu raskenemine ja Jüriöö vastuhakk Taani alal a. 1343.** Kuigi talupoegade maksud ja teoorjus polnud esialgu suured, muutusid nad ometi järk-järgult raskemaks. Eriti sündis see Harju- ja Virumaal. Taani kuningas oli kaugel ja lääni-mehed-mõisnikud toimisid siin üsna omapead ega kartnud kedagi. Pealegi kohtlesid nad talupoegi halvasti, mida need tõsised tööinimesed ei olnud ära teeninud. Kroonika ütleb, et vasallide vägivald oli nii suur, et rahvas oli neile otsekui sulaseks. Ometi aga teadsid talupojad suusõnaliste mälestuste kaudu, et mõni inimpõlv tagasi oli eesti rahvas olnud jõukas ja iseseisev peremees. Meeleldi kuulati jutustusi esivanemate

elust ja sangarlikkusest, kuni viimaks valmines julge otsus: minema kihutada või hävitada viimne kui üks võõraste perest. Ainult sel teel loodeti surve alt pääseda.

Vastuhakk sai alguse Harjus jüriööl a. 1343, milleks märku andis ühelt mäekünkalt kõrgele taeva poole loitev märgutuli. Varsti süttisid säärased tuled lähemal ja kaugemal, kutsudes kõikjal vastuhakkamisele. Harjust levis võitlus Virusse ja Läänemaale. Oma juhtideks valisid eestlased neli kuningat.

Sõdade puhul süüdati märgutuled.

Nende käsutusse kogunes 10 000 meest, kelledega mindi Taani võimu keskust — Tallinna piirama. Ühtlasi pöördui abipalvega Soomes asuvate Rootsi võimude poole.

6. **Paide läbirääkimised.** Et Taani võimud ei saanud toime vastuhaku summutamisega, pöördusid nad abipalvega ordu poole. Ordumeister oli abistamisega nõus, saabus Paidesse ja kutsus sinna eestlaste esindajad läbirääkimistele. Neli eesti kuningat läks ühes kolme sulasega.

Paide läbirääkimistest jutustab üks vana saksa kroonika järgmist:

„Meister küsis neljalt kuningalt, miks nad siis ometi sakslasi, noori ja vanu, nii armetult on tapnud ja surnuks löönud. Selle peale vastas üks kuningaist: neid olevat nii kaua piinatud ja vaevatud, et nad seda kauemini enam taluda ei saanud. Meister küsis jällegi: mis põhjusel on nad vaesed mungad Padises surnuks löönud? Nad vastasid: neilsinatseil olnud küllalt süüd ja kui veel oleks leidunud üks künnapikkune sakslane, oleks seegi pidanud surema. Aga kui meister neid tahaks oma alamaiks võtta (sest nad kuulusid Taani kuningale), siis tahaksid nad temale sõnakuulelikud olla, muidu ei taha nad endile ühtki isandat. Meister vastas: see ei kõlbavat temale, et ta niisugused mõrtsukad jätaks karistamata, kes säärase teoga hakkama saanud, mäherdust maailma algusest saadik veel kuulda pole olnud; nad peavad aga nii kauaks vabaks ja puutumata jääma, kuni ta uuesti tagasi tuleb ja eestlasi on karistanud. Kui kuningad seda kuulsid, said nad vihaseks ja nõudsid: lastagu neid oma väe juurde tagasi ja lubatagu neil oma õnne katsuda ning seda teha nii hästi kui võimalik. Ka kõnelesid nad salaja, et tahavad kõik need isandad surnuks lüüa; siis võivat nad suure auga surra.

Kui meister seda kuulis, läks ta välja ja käskis Järva foogti, et see nende külaliste eest küllalt hoolitseks.

Nüüd tahtis üks eestlastest foogti surmata. Foogti kannupoiss aga oli valvas ja hüppas oma isanda ette, sai aga raskesti rinnast ja kaks korda käest haavata. Nüüd haarasid isandad sõjariistad ja raiusid kõik need eestlased, kuningad ja sulased, tükkideks.“

Üks teine vana kroonika räägib, et Paide sündmuses oli süüdi tõlk, kes tegi halva eksituse.

7. Vastuhaku nurjumine. Ordumeister tegutses pärast seda üsna kiiresti. Ta liikus oma väega Tallinna poole, kus asusid

eestlaste relvastatud jõud. Kahes lahingus lõi ta talupoegade vägesid, kes olid väga puudulikult relvastatud. Seejärel läks ta Tallinna ja võttis selle linna oma kaitse alla. Tallinnast siirdus ta Läänemaale ja summutas ka sealse vastuhakkamise.

Pärast seda kui eestlaste vastuhakk Põhja-Eestis oli täiesti nurjunud, ilmusid alles Soome-Rootsi abiväed Tallinna alla. Nähes, et nad asja käiku ei suuda enam muuta, pöördusid nad tagasi.

1343. a. sündmuste tagajärjel kasvas ordu võim tunduvalt ja ta maa-alad laienesid. Taani kuningale oli selge, et ta ei suuda enda käes hoida kaugeid alasid — Harju- ja Virumaal. Seepärast müüs ta need nüüd Saksa ordule. See aga andis maa valitsemise edasi Liivi ordule.

Eestlased olid vastuhakkamise läbi kaotanud palju inimesi. Ka olid nende küladest mitmed väga raskesti ordu vägede poolt kannatada saanud. Ees ootasid rängad ülesanded oma elujärje korraldamisel ja veel suuremad kohustused mõisade ülesehitamisel.

8. **Sunnismaisuse kujunemine.** Pärast nurjunud vabadusvõitlust hakkasid talupoegade *kohustused tunduvalt suurenema*. Seda põhjustas kõigepealt mõisade arvu suurenemine ja nende maa-alade laiinemine. Samuti nõudsid ka mõisnike senisest toredamad eluviisid suuri kulutusi. Esmajoones tõseti just makse. Kümnisemaksu nimi jäi küll püsima, kuid tegelikult andis talupoeg mitte kümnendiku, vaid veerandi ja mõnel pool koguni kolmandiku oma viljasaagist. Vilja kõrval tuli tasuda veel karjakümnist. Selleks pidi talupoeg andma mõisnikule iga kümnenda noore looma. Pealeselle nõuti veel puid, heinu, kanu, mune jne.

Teopäevade arv aastas hakkas ka nüüd kasvama, sest muidu ei suudetud ju mõisatööd ära teha.

Maksude ja teoorjuse suurenemine *ei toimunud kaugeltki ühtlaselt*. Ühel pool olid nad raskemad, teisel pool kergemad.

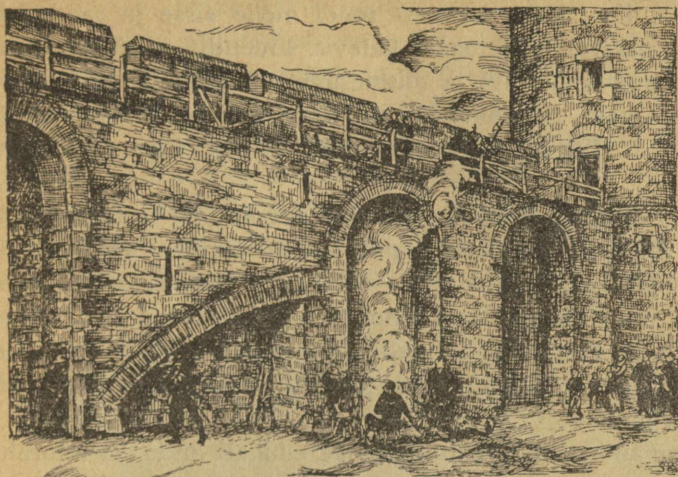
Talupojad, kes olid raskemais elutingimustes ja koguni võlgades, *põgenesid* oma senise mõisa piiridest ja läksid sinna, kus oli kergem. See aga mõisnikele ei meeldinud, sest nad kaotasid oma tööjõu ja ka võla. Seepärast hakkasid nad püüdma talupoegade liikumisvabadust kitsendada. Talupoja põgenemise takistamiseks anti välja karmid määrused. Nende alusel pidi talupoeg elama seal, kus ta oli sündinud, ega tohtinud koha pealt liikuda ilma härraste loata. Seega *kinnitati talupoeg maa külge* — ta oli saanud *sunnismaiseks*. Rööbiti sunnismaisusega hakkasid kujunema ka pärisorjuse alged, mida näitab talupoegade müümine, kinkimine ja pantimine ilma maata.

Kuid kõik need nähtused ei olnud Eestis ainulaadsed, sääraseks oli kujunenud talupoegade elu peaaegu kogu Lääne-Euroopas.

9. **Eesti linnade tekkimine.** XIII sajandil saabus meie kodumaale rohkesti saksa kaupmehi ja käsitöölisi. Nad ehitasid oma elamud tähtsamate linnuste külje alla ja jäid sinna elama. Nii tekkis *lossi ümber alevik*, millele maahärra andis *linnaõigused*. Sel viisil on kujunenud säärased orduaegsed linnad, nagu Tallinn, Paide, Rakvere, Narva, Viljandi, Haapsalu, Pärnu ja Tartu. Oma välisilme ja valitsemisviisi poolest sarnlesid siinsed linnad Saksa linnadega. Tänavad olid kitsad ja kõverad, õued ja turuplatsid väikesed ning majad mitmekordsed. Linna ümbristes kas tugev kivimüür või muldvall ühes palkaiaga. Müür või vall piirati väljastpoolt kraaviga. Müüri ja linnamajade vahel oli ringtänav, et kaitsjad võiksid takistamatult liikuda sinna, kuhu neil vaja oli.

Linna valitsemine kuulus siingi raele, mille eesotsas seisis pürjermeistrid. Raad hoolitses linna majapidamise ja heakorra eest ning mõistis ka kohut.

10. **Käsitöölised ja kaupmehed.** Linnaelanike peategevuseks olid *käsitöö* ja kaubandus. Nagu Lääne-Euroopas, nii koon-

Valvepost tule ümber linna müüri ääres keskaja lõpul.

dusid ka peaaegu kõik siinsed käsitöölised kutsealade järgi *tsunftidesse*. Tsunfti mittekuuluvaid käsitöölisi nimetati vusserdajaiks, käperdajaiks või jäneseiks. Et need odavamalt töötades tegid tsunftiliikmete teenistusele kahju, siis jälitati neid armutult. Siingi kutsuti käsitöölise kõrgemat kutsealast ühingut *väikegildiks* ja kaupmeeste kutsealast ühingut *suurgildiks*.

Kaubandus oli meie maal orduajal üsna õitsval järjel. Siinsed suuremad linnad, nagu Tallinn, Tartu, Viljandi ja Pärnu, kuulusid *Hansa-liitu*. Nad koondasid Lääne-Euroopa ja Venemaa vahelisest kaubandusest tähtsa osa enda kätte ja said sellest head vaheltkasu. Kaubad olid küllaltki mitmekesised. Novgorodi kaudu toodi Venemaalt Eestisse tooraineid, nagu karusnahku, vaha, kala, loomarasva, lina ja kanepit. Enamik neist saadeti välismaale. Kodumaistest saadustest läksid sinna

teravili, lina, kala. Läänest toodi meile sisse ja saadeti siit suurel määral Venemaale kalevit, lõuendit, soolaheeringaid, veini, puuvilja, relvi ja mitmesuguseid metalle. Soola sisseveosadamaks ja laokohaks nii Eesti kui ka Põhja-Venemaa jaoks oli Tallinn, mistõttu öeldi, et see linn on ehitatud soolale.

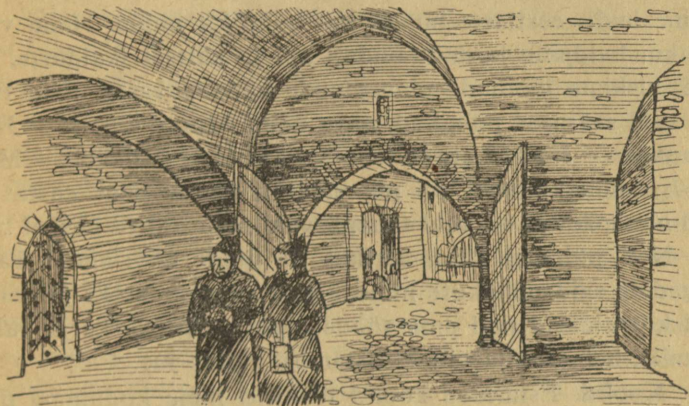
11. **Eestlased linnades.** Elanike arvult olid orduaegsed linnad väikesed. Keskaja lõpul ulatus elanike arv Tallinnas 7000—8000-ni, Tartus 5000—6000-ni ja Pärnus umbes 600-ni. Suure osa linnaelanikest moodustasid sakslased, neile järgnesid arvult eestlased. Linnades elasid eestlased mitmel viisil, neid oli päevatöölisi, kohtu- ja kirikuteenreid, öövahte, käsitöölisi jne.

Kaubanduse alal tegutsesid nad edukalt pudu- ja talurahva-kaubaga. Suurkaubandus aga oli neile suletud. Rikkamad mehed omandasid kinnisvarasid ja elasid üsna jõukalt. Ilma eestlasteta poleks siinsed linnad muidugi saanud püsida. Kui Harju ja Viru mõisnikud nõudsid Tallinnalt tagasi sinna põgenenud talupoegi, vastas see: „Siin maal ei saa ühtki linna ülal hoida ainuüksi sakslaste najal. Kui Tallinnalt talupojad ära võetakse, jääb ta külaks, sest ilma rahvata pole linna.“ Et linnades surevus üsna suur oli, pidi elanike juurdevool olema katkestamatu, mida soodustasid ka linnad ja kaitsesid sinna põgenenud talupoegi ega andnud neid mõisnikele välja. Kes oli end linna piirides varjanud ühtejärke aasta ja kuus nädalat, see võiski linna jääda. Seepärast öeldi: „Linnaõhk teeb vabaks.“

12. **Kirikute ja kloostrite tekkimine.** Pärast rooma-katoliku usu võidulepääsu meie maal hakati siin ka kirikuid ja kloostreid ehitama. *Kirikud* olid esialgu puu-ehitused, aga varsti hakati ehitama kivikirikuid. Need olid paksude müüride ja väikeste uste ning akendega. Seetõttu valitsesid seal hämarus ja jahedus. Jumalakodadest oli suurim ja võimsaim *Tartu*

toomkirik. Seal pidas Tartu piiskop ise jumalateenistust ja selle varemed on säilinud tänaseni. Paljud orduaegsed kirikud olid kaunistatud tähelepandavate kunstiteostega. Seal leidis ilusaid altareid, kujusid, seinamaalinguid jne.

Kloostreid oli orduajal üsna rohkesti ja tuntuimad on *Pirita*, *Padise*, *Kärkna* ja *Kuimetsa* klooster. Klooster on siingi nagu mingi linnus. Ta hooned olid piiratud kaitsemüüri ja mida ümbritses veel sügav kraav. Kloostri värav seisis alati hoolsa valve all, et sinna ebasoovitav isik sisse ei pääseks.

Padise kloostri. Need võlvid on säilinud tänini.

Nagu Lääne-Euroopaski, nii pidid ka siinsed mungad ja nunnad osa võtma kloostri majapidamisest. Neil tuli töötada põllul, teha käsitööd, kirjutada käsikirju ümber jne. Selle kõrval aga pidid nad hoolega palvetama ja hoolitsema oma hingeõnnistuse eest. Kloostrist levisid mitmed teadmised ja oskused meie rahva keskele.

13. **Kirik ja rahvas.** Ristiusk jäi rahvale üsna võõraks. Pole ka seejuures midagi imestada, sest katoliku jumalateenistust

peeti *ladina keeles*, mida talupoeg ei mõistnud. Vaimulikud olid võõra päritoluga ja neile vaadati kui ülemkihi esindajaile ega usaldatud neid. Samal ajal aga pani kirik tugevasti rõhku väliskommete täitmisele, nagu kirikuskäimisele, pühitsetud vee tarvitamisele, põlvitamisele jne. Eriti tähtsal kohal seisis pühakute, nende piltide ja kujude ning *säilmete* austamine. Viimaste hulka kuulusid puutükid, naelad, riidehilbud, veretilgad jne., mida usuti pärinevat Kristuselt, ta ristilt või mõnelt pühakult. Säilmeil arvati olevat imetegev võim ja pühakuilt loodeti eestkostmist Jumala juures. *Pühakute* austamine leidis eestlaste hulgas vastuvõtliku pinna. Neile vaadati kui haldjaile ja neilt oodati abi ja kaitset ikalduste, tõbede, kiskjate loomade ning muude hädade vastu. Eriti tuntuks said säärased pühakud, nagu neitsi Maria, Georg — Jüri, Johannes — Jaan, Laurentius — Laurits ja Miikael — Mikkel. Iga pühaku auks oli pühendatud teatav päev aastas ja need nimepäevad on veel tänapäevani meie rahva keskel tuntud. Neil pühadel käidi kirikus ja toodi ohvriande. Talupoegadele said pühakute nimepäevad väga omaseks ja nende järgi korraldasid nad oma tööde algust, näiteks karja väljalaskmist, heinateo ja viljakoristamise algust jne.

14. **Koolid.** Esimesed koolid tekkisid meie kodumaal piiskoppide hoolduse all pea- ehk toomkirikute juures, mispärast neid hüüti *toomkoolideks*. Üks neist oli Tartus, teine Tallinnas ja kolmas Haapsalus. Toomkoolid olid mõeldud esmajoones preestrite ettevalmistamiseks. Kloostrite juures asusid *kloostrikoolid*. Linnades leidis ka *linnakoole*, kus õpiti peale kiriklike ainete veel eriti linnas tarvilikku lugemist, kirjutamist ja arvutamist. Need, kes soovisid kõrgemat haridust saada, pidid välismaale ülikooli minema.

Eestlastest said kooliharidust vähesed. Kõige rohkem, mida rahvas tegi, oli see, et ta Meie Isa ja Ave Maria palve ja kümme käsku pähe õppis.

Kuid siiski oli Eesti Lääne-Euroopa osaks saanud, nii ehitustelt, linnadelt, korraldustelt ja elult. Maa kultuur oli ühtlustumas Saksa-Rooma aladega. — Aga rahulikku arenemist ähvardas võimsaks kasvav Venemaa Ivan III-nda ajal.

15. **Ivan III.** Kaua aega polnud venelased kuigi ohtlikud Vana-Liivimaale. Nad tegid küll vahetevahel siia röövretki, aga olid selleks liig nõrgad, et oma võimu siin kindlustada. Aegamööda aga hakkas olukord muutuma. Venemaa tugevnemise keskuseks sai *Moskva vürstiriik*. Moskva vürstid suurendasid oma maid järjest enam naabervürstide alade arvel. Üks kõige silmapaistvam Moskva riigi suurendaja oli suurvürst *Ivan III*. Ta vabastas Venemaa mongoli tõugu *tatarlaste* võimu alt, mis seal oli kaua aega kestnud ning metsistuvat mõju avaldanud. Ta *alistas ühtlasi Novgorodi* vürstiriigi. Et viimane asetses otse Liivimaa piiri taga, siis sai Moskva riik Liivimaa naabriks. Aastal 1492 ehtasid venelased just vastu Narva ordulinnust jõe paremale kaldale oma kantsi. See on tuntud *Ivangorodi* ehk *Jaanilinna* nime all. Sellest võis arvata, et suurvürstil on suuri plaane Liivimaa suhtes. Veidi hiljem laskis ta vangistada saksa kaupmehi Novgorodis ja sulges sealse Hansa kaubakontori. Sellega anti raske löök Hansa ühingule ja ühtlasi ka Tallinna ja Tartu kaubandusele. Ivan III-nda kaugemaks eesmärgiks aga oli Liivimaa vallutamine ja selle liitmine Venemaaga.

16. **Wolter von Plettenberg** (1494—1535). Keskaja lõpul sai Liivi ordumeistriks Wolter von Plettenberg, kes oli kõige silmapaistvam Liivimaa ordumeister. Selge pilguga nägi ta Vene hädaohu kasvamist ja seadis oma peaülesandeks selle vastu võitlemise.

Ikka uusi teateid tuli venelaste vägivalla-tegudest. Kaupmehed kurtsid, et Novgorodist on nad välja aetud, kaubad ära võetud. Piirielanikud kurtsid, et venelased käivad nende maad rüüstamas. Nad olid põletanud külasid, ajanud ära karja-

sid. — Ja teati rääkida, et piiri taga kogunevad suured Vene sõjaväed.

Plettenberg ei jäänud ootama uut rünnakut. Kiiresti kogus ta 6000-mehelise sõjaväe ja ruttas venelastele vastu. Ta jõudis Irboskast mööda ja saabus *Pihkva* alla Venemaal. Siin langes kaks halli habemega venelast vangi, kes nõudsid, et lastagu neid ordumeistri ette. Kui nende soov täideti, jutustasid nad, risti ette lüües ja Jumalat tunnistajaks kutsudes, et venelased on nii suure sõjaväega lähenemas, et lahingut ei tulegi: neil tarvitseb vaid ehmunud liivimaalased kinni siduda. Aga siit minevat Vene sõjavägi edasi Liivimaale ja võtab maa ära ilma mõõgalöögita.

Kui ordumeister seda kuulis, tõmbas ta oma sõjaväe lagedale väljakule *Smolina järve* ääres ja otsustas võidelda. Varsti saabuski Vene sõjavägi, mis oli nii suur, et venelaste imestusel polnud piire, kui nägid, et leidub mehi, kes neid nähes ei põgene. Varsti oli Plettenberg oma sõjaväega igast küljest sisse piiratud. Kõik venelased ei mahtunud korraga kallalegi.

Kuid venelaste imestus muutus varsti hirmuks. Plettenbergi ratsavägi tungis läbi venelaste sõjaväe, kuid ei pöördunud mitte põgenema. Ei, vastupidi, tungis uuesti läbi Vene sõjaväe teisele poole serva välja. Nõnda mitu korda järgemööda. Ratsanikud ja hobused olid nii porised ja verised, et ei näinud enam, mis karva nad olid. Kuid Vene sõjavägi oli sellega nii segi löödud, et pistis ülepeakaela põgenema.

Liivimaalased olid väsinud, nii mehed kui ka hobused. Nad ei jõudnud enam põgenikke taga ajada. Aga nad ootasid lahinguväljal veel kolm päeva, et kas venelasel julgust jätkub veel kord tagasi tulla. Siis aga pöördusid koju tagasi.

Selle kuulsa *Smolina* lahingu järel, mis toimus *aastal 1502*, jätsid venelased kauaks ajaks Vana-Liivimaa rahule.

UUE AJA ALGUS (umb. a. 1500).

17. **Kultuuri kiirenev areng alates ristsidõdadest.** Ristsidõdade ajal pikkade rändude jooksul läbi mitmete maade nägid inimesed väga palju sellist, millest neil enne aimugi ei olnud. Kes oleks võinud arvata, et maailm nõnda suur on! Lähed, lähed — ja ikka otsa ei tule! Ja et nii palju rahvaid ja keeli on! Imelikke riietusi, kombeid, nägusid! Kui erinevalt mõnes kohas süüakse, riietutakse, töötatakse! Ja Jumalatki usutakse ja palutakse eri kohtades eri kombel! Ja kui palju imelikku maailmast koju kaasa tuua tahaks!

Ja toodigi palju kaasa, mitte ainult teadmisi. Kaupmehed tõid järjest uusi esemeid: araabia siidi ja sametit, süüria klaasnõusid, pärsia vaipu, damaskuse relvi, bütsantsi jumalakujusid, araabia lõhnaõlisisid ja palju muud. Ja mitte ainult ei toodud esemeid, neid õpiti ka kasutama ja ise tegema.

Keskaegse lossi varemete juurde tekib uueaegne asundus.

Ja kui juba paremat näinud, ei leppinud inimene enam lihtsa söögiga. Ta hakkas seda võrtsitama ja idamaiselt küpsetama. Laud kaeti uhke linaga. Ei lepitud enam külasepa poolt tehtud mõõgaga, see telliti nüüd kaugelt linnast kuulsalt mõõgameistrilt. Nii hakkas inimene vajama ikka rohkem teisi inimesi kauge maa peale, arenes läbikäimine. Aga need, kes omasid mingit erioskust või käsitööd, või kes kauplesid, asusid linna, et olla kättesaadavad kogu ümbruskonnale. Nii kasvasid linnad üha suuremaks. Aga eriti linnas oli lugemise ja kirjutamise oskust rohkem vaja — ülesmärkimiseks, arvepidamiseks, mõtete kirjapanemiseks, teiste mõtete lugemiseks. Seni oli kirjutatud tavaliselt ladina keeles, nüüd aga hakati rohkem oma emakeelt kasutama. Üks esimesi, kes emakeeles suuremaid teoseid kirjutas, oli Dante Itaalias.

18. Dante ja humanism. Dante sündis keskaja lõpu poole Firenze linnas P.-Itaalias, kus ta ka üles kasvas. Ta oli sunnitud oma kodulinnast põgenema. Rändas rahutult läbi paljud kohad, luges palju kreeka ja ladina kirjandust. Ta kirjutas haarava itaaliakeelse teose, nime all *Jumalik komöödia*, milles kirjeldas põrgut, puhastustuld ja taevast.

Selles teoses ta jutustab, kuidas kord metsikus looduses hulkudes rooma kirjanikku Vergiliust kohanud, kelle saatel ta maa seest avause leidnud, kust sisse läinud ja põrgusse sattunud. Põrgus ta läbis kõik 9 põrguringi. See oli kohutav, kuidas siin roimareid ja teisi patuseid piinati! Siin nägi ta leegitsevat tõrvajõge, milles alasti inimesed meeletult karjades ujusid, suutmata libedast kaldast üles roomata. Seal kandis metsik kõrvetuul inimkehasid, tõustes tuulispeana ja pekstes õnnetuid vastu kaljusid. Ühel palaval udusel lagendikul oli tuhandeid ja tuhandeid patuseid inimesi maa külge kasvanud, jalad juurtena maa sees, käed ja sõrmed okstena kõrvetuules, juuksed lehtedena tormis. Aga üle selle lagendiku tormasid teised patused, verised jooksust üle okkaliste põõsaste, aga neile

järele söötsid kiunuvad põrgukoerad, lõugade vahel ühel ja teisel tükike värskelt napsatud inimliha. See metsik kihutav salk tallas ja murdis puudeks ja põõsasteks kasvanud inimesi, murtud okste kohalt tilkus verd palavale tuhkjale mullale.

Vergilius saatis Dante kuni taevaväravani, edasi ta ei tohtinud tulla, sest ta koht oli puhastustules. Aga taevas kohtas Dante sihvakat helendavat naist, keda nähes ta otse võpatas: see oli noorena surnud *Beatrice* (beatritš), keda Dante kord südamest oli armastanud. Õndsas Beatrice saatel tõusis Dante kuni taeva üheksanda ringini, kuid siin läks valgus nii pimestavaks, inglite laul nii vägevaks, et Dante maised kõrvad ja silmad seda taluda ei suutnud, ja ta pöördus tagasi.

Nii kirjeldab Dante elu teises maailmas, nagu seda keskajal kujuteldi. Kuid Dante pole ise seejuures enam päriselt keskaja inimene: ta jutustab, et olevat põrgus mitut paavsti näinud! Aga munki ja preestreid lugematul arvul! Ka paganlike kirjanikke oli ta puhastustules kohanud, need olid taevasse jõudmas. Nii väljendas Dante oma halvakspanu rikutud keskaja usule ja ülistas vana aja kirjandust ja kultuuri. Ega paavst või munk veel sellepärast taevasse jõua, et ta palub, risti ette lööb või paastub; küll aga avitavad taevasse aus inimlik looming, töö ja heateod.

Nii areneski uue aja alguseks *humanism*. Kui keskajal kõike seda ülistati, mis *Jumalale meelepärast* võiks olla: palvetamist, kirikuskäimist, paastumist, lihasuretamist, vaga elu, siis kiitis *humanism* vanade kreeklaste ja roomlaste eeskujul kõike seda, mis *inimesele õnne ja edu* toob: ilusat keha, tervist, tarkust, osavust, rikkust, ilusat loodust, kunsti, raamatuid, loomingut ja tööd.

Et nüüd kunsti jälle kõrgesti hindama hakati, siis elas tol ajal hulk kunstnikke, kelledest üks tuntuimaid on Michelangelo (mikelándželo).

19. **Michelangelo ja renessanss.** Michelangelo saadeti noorena varakult kooli, kuid vanemate ja õpetajate meeolehärmiiks ei tegelnud ta seal muuga kui ainult joonistamisega. Tal oli palju tegemist, enne kui vanemad talle lubasid kunstnikuks õppida. Ja just suureks kunstnikuks tahtis ta saada, nagu neid vanadel kreeklastel oli. Iga oma uue töö juures suutis ta midagi juurde õppida, see tuli jälle endisest parem. Varsti peeti teda suureks kujuriks ja maalijaks, talle anti palju tellimisi. Tal polnud aega oma maalingute juurest lahkudagi — kõrvaltoas veetis ta ööd, voodi oli vahel üksainus — seal magas ta ühes kolme selliga. Et pikuti ei mahtunud, siis risti,

Mooses. Michelangelo raidkuju.

pead vastu seina, jalad põrandal. Sageli piinas teda väsimuse tõttu nõrkus ja haigus, ta arvas, et sureb, — kuid ta ajas end jalule, sest tahtis tööd enne surma lõpetada. Kuid lõpetanud ühe töö, algas kohe teist, kavatsedes veel ilusamat. Ta teadis, et ta ise on inetu, — aga seda ilusamaid kujusid ja maalinguid püüdis ta luua. Ta teadis, et inimesed teda ei armasta, — kuid seda rohkem sundis ta inimesi oma tööd armastama. Ta joonistas *Maailma loomise* — iga vaateleja tundis pildil kujutatud vägevas habemikus ära Jumala, kes taeva all lendas ja sõrme

maakera poole sirutas. Tema *Moosese* marmorist kuju aga tuli nii vägev ja elav, et Michelangelo ise olevat kurjaks saanud, et kuju end ei liiguta ega räägi. Virutanud kujule vasa-raga vastu põlve ja hüüdnud: „Räägi ometi!“

Kuid Michelangelo kujud räägivad meile siiski — räägivad suurest Michelangelost, kes kivid kõnelema ja värvid jutustama pani.

Tol ajal, umbes a. 1500, elas palju teisigi suuri kujureid ja maalijaid. Jälle oli ilusa sportliku keha raiumine ja maalimine ausse läinud nagu vanas Kreekas ligi 2000 aasta eest. Seepärast tunti ka suurt huvi vana-kreeka ja -rooma kunsti ja kirjanduse ning teaduse vastu: koguti vanu kujusid, käsi-kirju, pilte, vaadeldi vanu varemeid — ja kõigest sellest õpiti, seda jäljendati ja loodi selle eeskujul uut. Seepärast nimetamegi seda aega *renessansiajaks* ehk uuestisünni-ajaks — sest vana-kreeka ja -rooma kunstid ja teadused oleksid just nagu uuesti ellu ärrganud. Michelangelo ongi üks renessansi suurmeistreid.

Rohkem läbikäiv ja arenev inimene suutis ka kergemini midagi uut leiutada.

20. Püssirohu leiutamine. Püssirohtu tunti vanas Hiinas juba väga ammu. Tema leiutamise kohta Euroopas käib üks iseäralik tõendamata lugu:

Berthold Schwarz. Kuski saksa kloostris elas iseäralik munk, nimega Berthold Schwarz. Juba ammu olid teised mungad tema erilist eluviisi tähele pannud. Tihti istus ta oma kongis vaikselt ja mõtles salapäraseile asjule. Kõige rohkem mõtles ta selle üle, kuidas loodust rohkem oma võimu alla painutada.

Kord püüdis ta sütt ja salpeetrit kokku segada. Teised mungad aga naersid ta üle ja nimetasid teda tolmutekitajaks. „Varsti valmistab Schwarz uue pulbri rottide hävitamiseks,“ tähendasid nad naljatades.

Ühel päeval istusid mungad nagu harilikult söögilauas. Korraga kuuldus vali plahvatus, mis nagu kõuekärgeatus kostis üle kloostri saalide. Söögisaal vabises, müürid ähvardasid kaela langeda. Seal unustasid mungad oma karastavad joogikruusid ja põgenesid laua juurest, lüües risti ette ning palvetades. Parajasti tahtsid nad trepist üles tormata, kui sisse astus Schwarz. Suitsu ja tahmaga kaetud, astus ta kahvatanud mungakarja poole ja lausus: „Hiljuti te naersite mu pulbri üle, aga ta oskab hästi süttida. Tema viha ja võimu läbi langevad lossid ja kindlused; kes teda oma teenistusse kutsub, see võidab maailma.“

Tõde on, et püssirohi muutis tublísti maailma senist asjade käiku: rüüttilosse võis püssirohu abil kergesti purustada, neid polnud mõtet enam teha; raudriietega ratsarüütel muutus mõttetuseks ühes oma vehklemise oskusega — juba kauge maä peale võis teda koos tema hobusega maha lasta, kui ainult jatkus raha püssirohu ostmiseks. Kui rüütleid enam ei vajatud, siis ei jagatud ka enam lääne, rüütlite asemel tekkis *palgavägi tulirelvadega*. Ainult kuningas sai muretseda suure palgaväe, sest tal oli õigus rahvast maksustada, ja raha võimaldaski palgaväge. Viimase abil sai ta end maksma panna ning rahva ja rüütliid sõnakuulmisele viia. Nii järgneb kesk-aegsele mõisriikide ajale uuel ajal *püramatu kuningriigi aeg*.

21. **Trükikunsti leiutamine.** Keskajal trükikunsti veel ei tuntud. Raamatuid kirjutati käsitsi. Eriti tegid seda mungad kloostris, seepärast oligi enamik raamatuid usulise sisuga. Aga käsitsi kirjutamine võttis väga palju aega — Piibli ümberkirjutamine nõudis aastaid, see aga tegi raamatud väga kalliks, raamat maksis niisama palju kui talu või hobune. Loomulikult sai nii kallist raamatut ainult mõni üksik jõukam inimene omandada. Kui aga nüüd rohkem huvituma hakati haridusest ja raamatutarkusest, siis algas juurdlemine selle kallal, kuidas raamatuid hõlpsamini paljundada.

Kui õige katsuks terve lehekülje puust välja lõigata, siis võiks ju sellega nagu pitsatiga terve lehekülje korraga paberile „trükkida“? Nii mõtlesid mõned ja proovisidki. Kuid seda hiiglavaeva, mis juba ühe lehekülje kallal oli! Mis siis veel, kui tahaks trükkida terve Piibli!

Sel ajal asus Saksamaal *Mainzi* tagasi kaua eemal elanud linnakodanik *Johann Gutenberg*. Ta üüris endale maja, pal-

Trükikoda uue aja algul.

kas sellid, tema ukse ette veeresid koormad paberiga ja pärgamendirullidega. Linnarahvas jäi peatuma ja küsis sellidelt, mis siin majas õiendatakse. Aga sellid kehtasid vaid salapäraselt õlgu ega tahtnud midagi lausuda. „Mis nad küll selle paberivirnaga peale hakkavad?“ imetles linna rahvas. „Ja kuhu pannakse see tohtu hulk pärgamenti? Selle valmistamisel pidid küll vasika- ja lambakarjad oma naha ohverdama!“

Sel ajal aga käis majas kibe töö. Johann Gutenberg oligi see mees, kellel õnnestus 1450. aasta paiku huvitav leiutus: ta hakkas *tinast tähti valama*. Ta valmistas suurel arvul kõiki tähti. Siis laoti need tinast tähed leheküljeks.

Aga küll oli esialgu trükiladumisega pahandust — tähed tulid ju tagurpidi laduda. Sellid kirusid tasakesi leiutajat. Kuid varsti nad omandasid selle oskuse ja ladumine läks nobedasti. Laotud lehekülg kinnitati pressi sisse ja trükiti seda paljudele lehtedele. Esimene suurem trükis oli Piibel. Esimese Piibli trükkimine kestis neli aastat. Sadade või isegi tuhandete Piiblite valmistamine nõudis nüüd niipalju aega, kui keskajal ühe Piibli käsitsi kirjutamine. Ja kui ilus oli trükitud raamat — ja kui selge! Tähed seisid seal nagu sõdurid kindlas rivis. Ja iga peatüki algul oli eriti suur täht — see oli nagu kindral. Ja kõik see tähtede sõjavägi astus nüüd inimese teenistusse. Inimene lööb lahti raamatu — ja nagu nõiaväel kannavad vaprad tähed teda kas Aafrikasse neegrite juurde või kaugele minevikku.

Johann Gutenberg sattus esimest raamatut trükkides võlgadesse, ta paigutati võlavanglasse. Niisugune oli inimeste tänu suurele leiutajale, kes tegi raamatu odavaks, tõi ta igasse onni, võimaldas hariduse levikut kõikjale. Kuid õigus võidab lõppeks siiski — surematu kuulsus teeb heaks iga kannatuse.

Esimene eestikeelne raamat trükiti a. 1535.

Teine suur leiutus tol ajal oli kompass.

22. **Kompass.** Vanal ja keskajal sõideti küll ka laevadel, kuid see oli vaid peamiselt „rannalaevandus“ — laev liikus saarelt saarele või hoidus nii lähedale rannale, et ära ei eksiks. Harvem julgeti ääretule merele sõita, sedagi ainult siis, kui päike taevas säras või tähed paistsid, siis teati sõidusuunda päikese või Põhjanaela järgi. Kuid see oli väga kardetav: juhtub äkki uduseks või pilve minema, siis võib ära eksida ja karide otsas hukkuda. — Kui vaid alati teaks, kus-

pool põhi ja lõuna või mõni teine ilmakaar on, siis saaks julgesti üle kõigi veteväljade sõita!

Araablased olid ühe imeliku mänguasja leiutanud: magnetiseeritud nõel pistetud läbi korgi või kerge puu ja asetatud vette. Nagu nõidus: nõelaots pöörduv ikka põhja poole! Sellega saaks ju ka merel põhjakaart määrata? Kuid häda: merel oli sageli tuult, kerge laev tantsib ja loksutab vett, kuhu on asetatud kork nõelaga! Kas ei saaks ilma veeta säärast nõela kasutada? Sellele mõttele tuligi keegi itaallane: ta aetas nõela peenikesel terasteljel karpi — ja kompass oligi leiutatud!

Tänu kompassile võis juba igasuguse ilmaga julgesti otse üle mere purjetada, tundmata hirmu ranna silmist kadumise eest, sest tavaliselt meredest oli olemas juba umbkaudseid kaarte, need täienesid iga uue reisiga. Nüüd võisid liiklemine ja kaubandus mitmekordistuda, sest polnud odavamalt teed kui veetee. Maal teed peaaegu puudusid, rändaja võis ka kergesti röövlite kätte langeda, vilets tee võimaldas väga väikese koorma, sellegi eest tuli peaaegu iga mõisa piiril tolli maksta. Laevale aga võis mitusada vankrikoormat korraga laduda ja ilma ümber laadimata ning tolli maksmata tuhandeid kilomeetreid sõita.

23. **Ameerika avastamine a. 1492.** Juba umbes aastal 1000 olid vaprad meresõitjad viikingid oma reisidel Islandisse Gröönimaa ja Põhja-Ameerika ranniku avastanud. Kuid sellest olid säilinud vaid üksikud teated ja needki unustusse vajunud. Ja kes neid tõsiselt võttagi teadis! Alles Kolumbus avas Ameerika eurooplastele lõplikult.

Kolumbus oli itaallane, pärit *Genua* linnast, vaese kangru poeg. Ta õppis usinasti matemaatikat, merendust ja maa-teadust, luges hoolega reisikirju ja Piiblit. Hakkas juba noores eas meremeheks ja sõitis kõik tol ajal teada olevad mered läbi. Et Portugali riik suure Atlandi ookeani rannikul eriti agarasti merendusega tegeles, astus ta Portugali teenistusse.

Ja abielluski siin *Lissaboni* linnas ühe kuulsa meremehe tütre, kes päris isalt hulga kaarte, päevaraamatuid ja plaane. Uurides reisikirju ja plaane mõtles Kolumbus üha rohkem sellele, kuidas saaks otsemat teed rikkasse Indiasse, et sealt tuua kulda, vürtsi, pipart, koralle, pärle ja muud väga kallist kaupa. Kas tõesti peab selleks vaevarikast teed maad mööda läbi Aasia ida suunas minema? Kui kord maakera on tõesti ümarik, nagu seda vanade kreeklaste eeskujul väideti, miks siis mitte katsuda sõita Indiasse merd mööda lääne suunas, teiselt poolt maakera? Tee lääne suunas Indiasse peaks olema märksa lühem! Ja kaugel läänes merede taga peab olema mingi maa — kust muidu torm tundmata loomade ja lindude jääneid Madeira randa saab ajada? Jah, reis lääne suunas Indiasse peaks teoks saama!

Reisiks aga oli laevu ja raha vaja, neid Kolumbusel ei olnud. Ta esitas oma plaani Genua ja Portugali valitsusele, paludes oma reisile toetust. Keegi ei usaldanud seda teha, Portugali kuningas laskis plaani oma salanõukogus läbi vaadata. Seal tunnustati see hulluks unistuseks ja naerdi välja. Siis pöördus ta *Hispaania* valitsuse poole, siingi ei leidnud ta palve vastuvõttu. Viimaks Hispaania valitsus siiski nõustus ja lubas Kolumbuse reisiks varustada kolm laeva.

Kuid veel kord pidi kogu kavatsus äparduma, sest Hispaania kuningannat kohutasid Kolumbuse suured nõudmised. Nimelt nõudis Kolumbus, et tema ja ta järeltulev sugu tõstetagu aadliseisusse, talle antagu Atlandi ookeani ja kõigi avastatavate maade asekuninga nimi ja amet, pealeselle kümnist kõigi uute maade tuludest. Teist korda pidi Kolumbus Hispaania kuningakojast lahkuma, kuid siis andis kuninganna järele. Sellekohane leping kirjutati alla.

Reis „Indiasse“. Augustis 1492 sõitis Kolumbus Hispaaniast *Palose* sadamast välja. Ta „laevastikus“ oli kolm laeva, meeskond koosnes 120 inimesest. Sadamas oli palju

rahvast saatmas, kõik vangutasid pead ja pidasid Kolumbust hulljulgeks.

Kolumbus tüüris algul edela poole. *Kanaari* saartel peatus ta ja parandas laeva riket. Arvatakse, et keegi madrus, kelle julgus hakanud nüüd juba kaduma, rikkus meeeldi tüüri, et Kolumbust sundida tagasi pöörduma.

Kolumbuse laevad.

Julge avastaja ei lasknud end aga eksitada — ja edasi lääne poole läks reis. Puhus pärituul, purjed paisusid — ja varsti kadus Vana Maailm reisijate silmist. Sõideti päev, teine — midagi ei olnud näha peale ääretu veevälja ja taeva. Sõideti veel mõni päev. Tuul oli alati päri, sest seal puhuvad sügiseti passaattuuled. Kuid see pärituul hirmutas mehi kõige rohkem, nad kurtsid:

„Mis siis küll saab, kui tuul siin puhubki alati ühele poole? Sõita võime nii küll kaugele, aga kuidas me koju tagasi pääseme?“

Ilm oli kogu aja hea — jahe-värskendav tuul, selge taevas, vagune meri. Kolumbus rõõmutses, aga ta kaaslased olid kartlikud ja võib-olla oleksid oma juhile vastu hakanud, kui poleks olnud aeg-ajalt pettenähtusi, mis ikka äratasid lootust, et maa peab lähedal olema. Merepinnale ilmus rohi, ja mida kaugemale sõideti, seda rohkem oli rohtu. Paiguti paistis meri rohelise aasana. Mõned taimed olid seda laadi, et arvati — nad võivad kasvada-ainult maal. Sageli ilmusid laevade lähedale linnud, merepinnal võis näha lendlevaid kalu.

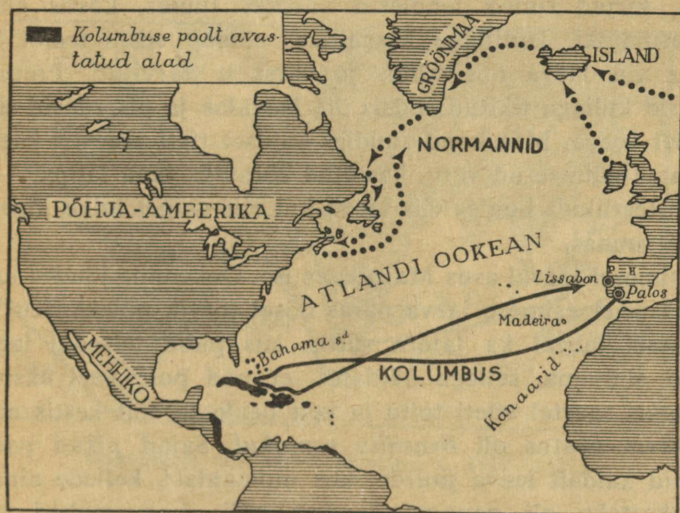
Nii möödus viiskümmend päeva, kui Hispaaniast lahkuti, kuid maad ei olnud ikkagi näha, sellest hoolimata et mitmesugused märgid juba ammu tõendasid, et maa peaks lähedal olema. Ebausklikud meremehed hakkasid kartma, et kurivaim meelitab neid mitmesuguste pettemärkide abil üha kaugemale kuni hukatusse. Ent Kolumbus sõitis julgesti edasi. Sellele, kes esimesena maad peaks nägema, lubas ta eluaegse pensioni. Ta omaenese silmad olid alati pööratud läände.

Kui seitsmekümnendal reispäeval päike loojus ikkagi merre ja taevapiiril kallast näha ei olnud, puhkes meeskonnas rahutus. Salgana koguneti Kolumbuse ümber ja ähvardades nõuti tagasipöördumist. Kolumbusel läks siiski korda mehi rahustada. Järgmisel päeval leiti merest puuoksake, marjadega kepp, mille küljes nähti inimese käe jälgi — terariista lõikeid. Jälle hakati lootma ja vaadati üksisilmi läände, igaüks tahtis maad esimesena näha.

Kolumbus jäi ööseks laevalaele ega pööranud silmi läänest; ta tundis, et veel üks päev — ja temal ei ole enam võimalik mehi sõnakuulmises hoida, ta elumõtte puruneks igavesti.

Korraga ... kella kümne paiku õhtul kostis naaberlaevalt hüüd: „Maa!“

Meeskonna rõõmul polnud piiri. Suured purjed tõmmati kokku ja läheneti aegamööda maale. See oli väike haljas saareke *Bahama* saarestikus. Kolumbus pani sellele pärast nimeks *San Salvador*, s. t. Lunastaja saar. Saare rahvas ise nimetas oma saart *Guanahani*'ks. 12. oktoobril lasti saare rannas ankrud sisse. Kolumbus sõitis paadiga maale, pani seal lehvima Hispaania lipu ja kuulutas maa Hispaania omaks.

Ameerika avastamine.

Kolumbus tegi hiljem veel mitu reisi uuele maale, avastas palju uusi saari. Kuid ta jäi ikkagi surmani uskuma, et ta oli jõudnud Indiasse, seepärast nimetas ta ka uue maa elanikke *indiaanlasteks*. Kolumbuse viimised elupäevad ei olnud kuigi rõõmsad. Kadedad kaasaeglased tõstsid ta vastu valekaebusi ja süüdistusi, mille tagajärjel ta kaotas oma aunimed ja varanduse. Suur avastaja suri erakuna ja kõikidest mahajäetuna.

24. **Fernando Magalhaes** — esimene reis ümber maakera a. 1519—1522. Eriti hoogsasti tegeles tol ajal kauge merendusega kaks Atlandi ookeani kaldal seisvat riiki — Portugal ja Hispaania. Portugallane Fernando Magalhaes (magaljaans), kes nagu Kolumbuski oli veendunud, et maakera on ümarik, otsustas veel kord proovida *lääne suunas Indiasse* sõita — ümber Ameerika lõunatipu.

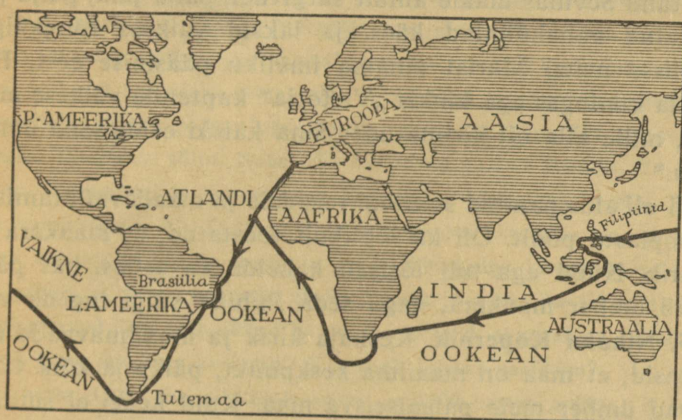
Aastal 1519 oli *Sevilla* sadamasse kogunenud tohtu rahvahulk, kirjud riided lendlesid värskes tuules, kostis elavat kõnesuminat. Hulljulge Magalhaes sõidab siiski teele! Seal seisis viis laeva reisivalmis ja värskelt värvitud. Preestrid astusid kullaga tikitud riideis üle laevalae ja piserdasid sisse-seadet veega. Meeskond suudles kuldset risti preestri käes ja niisutas pühitsetud vette kastetud sõrmega oma laupa. — Ja majesteetlikult liugles viis laeva kui viis valget luike jõgepidi mere suunas.

Esimesel laeval asus Magalhaes ise. Ookeanile jõudes andis ta käsu, et esimese laeva päras öösel tõrvik põleks. Kui aga esimesel laeval ka latern süttis, siis pidid teisedki laevad tuled süütama, sellega näidates, et nad pole veel eksinud. Kanaari saartel võeti toitu ja vett peale ja sõit kestis edasi.

Pikem peatus oli *Brasiilia rannikul*. Sajad pikad paadid sõitsid kaldalt laeva juurde, täis indiaanlasi, kellede ainsaks kehakatteks oli papagoisulgedest põll. Laevamehed tulid maale ja vahetasid pärismaalastelt tarvilikke toiduaineid. Peeglikese eest said nad koorma kalu, iga raudse õngekonksu eest 5 kana või terve kandami „magusat pilliroogu“ (suhkrupilliroog!). Eriti hindasid indiaanlased mängukaarte: ärtu kuninga eest andsid nad 6 kana. Laevamehed võisid saada ka kui palju tahes „imelikke maa sees kasvavaid mügarikke“, mida nad keetsid ja mis nendele maitsma hakkas (kartul!). Kirve eest pakkusid indiaanlased kaht tüdrukut. Kõige selle kauplemise juures kihistasid indiaanlased omavahel naerda,

sest nad olid kindlad, et said kahvanägusid tüssata. Neil oli seal veel kiviaeg ning metallid tundmatud.

Edasi sõites püüdis Magalhaes leida teed ümber Lõuna-Ameerika. Ta avastaski Lõuna-Ameerika lõunatipul Tulemaa saare juures kitsa läbikäigu, mis hiljem tema auks *Magalhaesi väinaks* ristiti. Läbinud väina, jõudis ta suurde ookeani, mida laevamehed *Vaikseks ookeaniks* hüüdma hakkasid, sest siis juhtusid vaiksed ja selged ilmad olema. See esimene reis üle

Magalhaesi reis ümber maakera a. 1519—1522.

Vaikse ookeani oli väga vaevarikas ja kestis 3 kuud, sest nii suurt ookeani ei olnud keegi siin oletada teadnud. Meestel lõppes korralik toit, kuude jooksul tuli süüa pehkima lõõnud kuivikuid, mis hamba all tolmuks murenesid. Näljaga püüti kinni ja söödi ära kõik laevarotid. Ka kõik nahkesemed koguti kokku, pruunistati tulel ja jagati nälgijaile näsimiseks.

Nii jõudsidki need, keda polnud tapnud nälg ja taud, *Filipiini* saartele Aasia rannikul. Ühel Filipiini saartest, kus elanud olid ehitatud puude latvadesse, sai alguse saatuslik tuli:

Magalhaes nõudis ristiusu vastuvõtmist ja Hispaania kuningale alistumist, üks saartest aga sellega ei nõustunud. Puhkes võitlus, milles Magalhaes langes, läbipuurituna pärismaalaste tules karastatud puudadest.

Viiest laevast, mis olid teele asunud, jõudis kodumaale tagasi ainult üks — *Victoria*. Ta oli purjetanud üle India ookeani ja ümber Aafrika. Vähesed ellujäänud maailmarändurid täitsid ühe suure tormi ajal jumalaemale antud tõotuse: nad tulid Sevillas maale ainult särgiväel, palja jalu, palja päi, süüdatud vahaküünlad käes, ja läksid vaikselt rongkäigus kabelisse neitsi Mariat tänama imeliku pääsmise eest. Hispaania kuningas aga kinkis „*Victoria*“ kaptenile väikese maakera, mille alla oli kirjutatud: „Sina käisid esimesena ümber minu.“

Nii oli alus pandud suurtele reisidele ja maadevallutamisele eurooplaste poolt. Oli ka lõplikult tõestatud, et maakera on ümarik. Nüüd aga tuli tõsiselt kahelda ka selles, kas päike tiirleb ümber maakera, nagu seda Piiblist välja lugeda võis.

25. **Nikolai Kopernik.** Keskaja kirik ja maailmavaade tunnustasid, et maa on maailma keskpunkt, päike ja kõik tähed käivad ümber meie paigalseisva maa. Kuid keegi ei suutnud sel puhul seletada, miks tähed taevast nii veidraid teid mööda käivad, nagu see täpsel vaatlusel selgus. Tähtede liikumine on nii imelik ja keeruline, et üks Hispaania kuningas ütles: „Kui oleksin mina Jumal, oleksin küll taevatähed palju lihtsamini käima pannud.“ Seda ütlust peeti kuningale suureks patuks ja ta pidi hiljem troonilt lahkuma. Kuid tegelikult oli taevatähtede liikumine siiski lihtne! Pidi ainult leiduma inimene, kellel tarkust jätkus tõe leida ja julgust seda tõe välja ütelda, kuigi teda ähvardas kiriku needus.

Kui Kolumbus Ameerika oli avastanud, siis peeti esialgu avastatud maad muidugi Indiaks. Terves haritud Euroopas levitati lendlehti, milles oli öeldud, et lõpuks ometi on kindel, et maakera on ümarik, sest Kolum-

bus jõudis lääne suunas sõites ümber maakera Indiasse. Üks neist lendlehtedest sattus Nikolai Koperniku kätte, kes selle üle sügavasti järele mõtlema hakkas. Ja ta arutas endamisi nõnda:

„Maa on ümarik, on kera, tähendab, ta hõljub maailmaruumis. Aga sellest järeldub, et maakera on taevakeha nagu kõik teised tähed. Aga maakera on ometi suur ja täht väike?! Kuid see võib ju ainult paista nii, sest iga kauge asi paistab väikesena. Maakera on meil endil otse jalge all, aga täht võib olla väga kaugel. Kas need kauguses asetsevad miljonid suured taevakehad siis tõesti ööpäeva jooksul peavad ümber meie maa ringi ära jooksuma? Kuidas nad jõuavad? — Aga üks oleks lihtsam arvata, et päike seisab paigal, maakera aga käib ümber oma telje ja ümber päikese? Siis oleks selge, miks taevakehad tõusevad ja loojuvad?!“

Kopernik töötas palju, luges hulga raamatuid läbi. Siis avanes tal võimalus Itaaliasse sõita. Need olid huvitavad aastad Itaalias. Ta õppis tundma humanismi ja renessansi. Ta vaatles Michelangelo töid ja oli neist vaimustatud. Ta kuulis nii palju vanadest kreeklastest, et suure huviga ära õppis kreeka keele ja luges läbi hulga kreeka teoseid. Ka neist paistis, et maakera peaks olema ümarik ja peaks ise tiirlema! Miks aga kinnitavad kõik vaimulikud ja muud inimesed, et maakera seisab paigal, on kogu maailma keskspaik? Kas saab kirikut usaldada?

Oli aasta 1500, see oli tähtis aasta — 1500 aastat möödab Kristuse sünnist! 200 000 inimest tervest Euroopast oli Rooma rännanud, et koos paavstiga paluda ja paavsti ette põlvili langedes ta kätt suudelda, Jumala asemikku palgest palgesse näha. Aga paavsti troonil istus sel ajal Aleksander VI, keda hüüti „roimade kuningaks“ — nii palju oli süütute inimeste elusid ta südamel. Ta oli lasknud paljusid surmata, et ainult võimu ja varandust omandada. Kopernik vaatas ja mõtles: kas tõesti kirik on eksimatu?

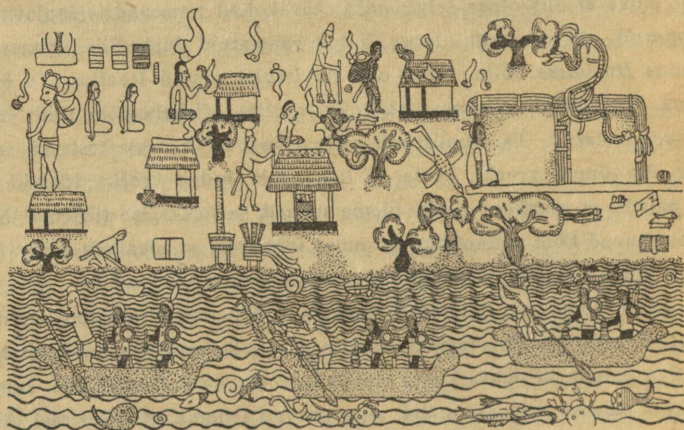
Kui Kopernik kodumaale tagasi pöördus, oli ta tolle aja targimaid mehi: ta oskas hästi kreeka ja ladina keelt, oli õppinud õigus-, usu- ja arstiteadust, oskas hästi joonistada ja isegi luuletada.

Nii valmiski Koperniku peas mõte maailma ülesehitusest: *päike on keskel, tema ümber tiirlevad maakera ja teised ränd-*

tähed, kuu aga tiirleb omakorda ümber maakera. Tema sellekohane raamat pandi paavsti poolt keelu ja põlu alla.

Selsamal ajal aga kündsid sajad laevad kaugeid meresid ja avastasid ning vallutasid uusi maid.

26. Maadeavastuste mõju. Eurooplasi ei kihutanud maadeavastusele mitte niipalju uudishimu ega teadusejanu kui just rahaahnus. Koos humanismiga levis ilmlik eluviis, püüti elada nii mugavasti ja hästi kui sai, korraldada ilus korter, süüa ja juua hästi, muretseda raamatuid ja pühenduda lõbustustele. Aga see kõik nõudis raha ja rikkust, mida võis kergesti omandada asumaadest.

Mehhiko päriselanike maiade asula. Vana maia seinamaaling.

Eriti rohkesti asumaid vallutasid oma soodsa asukoha tõttu Portugal, Hispaania, Madalmaad ja Inglismaa. Asumaade alistamine osutus kergeks, tänu tulirelvadele ja kultuurilisele üleolekule pärismaalastest.

Hispaanlane *Cortez* (kortes) maabus 700 sõduri ja 10 kahuriga *Mehhikos*. Kui suur oli mehhiklaste üllatus ja imestus,

kui nad „suurt valgete tiibadega lindu“ nägid randuvat! Selle valge linnu pealt aga maabusid imelikult riietatud „kahvanäod“, kes võisid oma „imekepiga“ müristamist ning välku teha ja inimest kauge maa pealt surmata! Ja imede-ime: kahvanäod tõid kaasa suuri „koeri“, kes haukumise asemel hirnusid ja kelle selga kahvanäod kaksiti istusid! Mis sa, vaene punanahk, sihukese kahvanäo vastu teed oma kivikirve ja vibuga? — Ja kerge vaevaga alistaski Cortez hirmunud Meh-hiko. „Kulda! Kulda!“ hüüdsid kahvanäod, „kus on teie kuld?“ Cortezi käsul kõrvetati viimne Mehhiko kuningas sur-nuks, et saada andmeid ta küllatagavara asukoha üle.

Mehhiklased Cortezi koormakandjaina.

Nõnda vallutasid Euroopa riigid hiigla-asumaid. Kõikjal otsisid eurooplased rikkusi ja loodusvarasid. Sageli nad ristisid ja orjastasid pärismaalasi. Nad võtsid enda alla hiigla-istandikke ja sundisid pärismaalasi seal tööle. Indiaanlased Ameerikas aga armastasid vabadust ja vihkasid orjust ja orjastajaid. Kord ütles üks hispaania munk indiaanlasele: „Lase end ristida, siis saad taevasse!“ Indiaanlane küsis: „Kas hispaanlased ka saavad taevasse?“ — „Muidugi“, vastas munk. — „Siis mina küll taevasse ei taha!“ ütles indiaanlane. Sageli

indiaani emad surmasid oma lapsi, et neist mitte orjad ei saaks. Ja indiaanlaste surevus oli tööde juures nii suur, et neid hästi ei saadudki orjadena kasutada. Siis tuldi mõttele *neegeerorje* tööle rakendada. Laev laeva järele sõitis Aafrika randa, relvastatud mehed suundusid sisemaale, piirasid mõne neegriküla sisse, vanad ja lapsed tapeti, keskealised aga lukustati pika keti külge ja küüditati piitsahoopide saatel laevale. Tekkisid suured orjaturud, kust neid müüdi kõigile soovijaile. Eriti rohkesti muretsesid neid Ameerika istandike omanikud.

Asumaad aitasid Euroopasse rikkusi koguda, tänu neile rikkustele aga arenesid Euroopa oskused, teadused, kunst ja kirjandus. Tihenev läbikäimine ja kaubandus arendas ka omalt poolt inimesi. Hakati tarvitama rohkesti uusi aineid: kartulit, tubakat, suhkrut, kakaod, kohvi, teed. Hakati rohkem kasutama sidruneid, vürtse, puuvilla. Kuid kaubandus asumaadega läks rohkem teatavate riikide ja rannikulinnade kätte; vana Hansa, kes tegeles peamiselt lähimaa-kaubandusega, varises nüüd kokku.

Kuid niihästi humanism, renessanss kui ka suured leiutused ja rännud laiendasid eurooplase silmaringi, tegid temast maailma kõige targema inimese. Kaugeltki mitte meeeldi ei tasunud inimene enam oma suuri kirikumaksegi ja kiriku iga talitus ning usukomme ei rahuldanud enam inimest. Usuelu väärnähtuste kohta oli nüüd inimesel teravam silm.

27. **Rooma-katoliku usu väärnähtused.** Rooma-katoliku usk oli muutunud väga pealiskaudseks, inimesed pidid täitma vaid teatavaid *väliseid kombeid*. Näiteks loeb inimene endamisi sada korda püha kuju ees meieisapalvet (pater noster), ilma et ta ise ladinakeelseist sõnadest aru saaks. Teine jälle loeb selle asemel neitsi Maria pildi ees „Ave Maria“ palvet (Tere, Maria). Preester soovitas just niimitu korda lugeda! Et arv segi ei läheks, selleks pannakse palveks kaela helmekee-

taoline „roosikrants“, iga kord palvet uuesti alates võetakse pihku uus helmes. Nii võib läbi peo käinud helmeste arvu järgi kohe teada, mitu korda palvet on loetud. Väga tähtsaks usuliseks toiminguks peeti ka piserdamist pühitsetud veega. Samuti püüdis usklik katoliiklane osa võtta pidulikust ristikäigust ümber kiriku, mispuhul ees kanti püha kuju ning kirikulippe. Mõned matkasid koguni kaugemale palverännakule mõnele pühale hauale või mõne kuulsa pühaku pildi juurde. Pühakute pilte ning kujusid leidis rohkesti kõigis kirikuis, nende ees võis usklik süüdata vahaküünla ning paluda neilt abi. Nii pöördusid karjakasvatajad eriti püha Tõnise poole, meremehed püha Nikolause poole, naised usaldasid oma mure pühale Mariale. Aja jooksul aga leidsid austust isegi mitmesugused usuga seotud säilmed (reliikviad): seal seisis ühes kirikus kullast kirst, sees püha Tõnise kondid, teises üks nael Kristuse ristilt, kolmandal tükike Kristuse ristipuud. Kuskil olevat olnud isegi peekritäis Kristuse külje seest voolanud verd. Pühadel säilmetel olevat imetegev mõju — neile lähenedes pidid tervenema haiged, saama nägijaks pimedad ning hakkama käima jalutud.

Samal ajal kui usuelus väärnähtused süvenesid, muutus katoliku vaimulike elu renessansi ja humanismi mõjul ikka ilmlikumaks. Vaimulikud — piiskopid, abtid (kloostriülemad), preestrid, mungad, nunnad — elasid enamikus toredasti, pühendusid ilmlikele pidudele ning mängudele, teadustele ning kunstidele, lugesid huviga humanistlikku kirjandust. Jumala teenimine jäi kõrvaliseks asjaks, tähtis oli tore elu ning tulu. Keegi selle aja paavst olevat ütelnud: „Kiidetud olgu Kristus, sest ta võimaldas meile suurt sissetulekut!“ — Ja paavstki oma uhkes Vatikani lossis viibis meeeldi ilmlikel ettekandeil, koosviibimistel, eelistas lugeda paganlikke kreeka kirjanikke. Harva ilmus ta toredasse Peetri kirikusse jumalateenistusele.

Paavst (Sixtus V) peab läbirääkimisi Vatikani juurdeehituste üle.

Aga kust tuli raha selleks toredaks eluks tuhandeile piiskoppidele, preestritele, munkadele? — Kirikul olid hiiglamaalad, kohati veerand kogu riigist. Pealeselle maksis iga inimene *kirikule makse*, ja need maksud olid väga suured.

Kuid uue aja algul ei tahtnud rahvas kiriku väärnähtusi enam taluda. Paljud soovitasid usupahed kõrvaldada, usku puhastada — reformeerida. Suurejooneliselt algatas Saksamaal Luther reformatsiooni ehk usupuhastust.

28. **Martin Luther.** Martin Luther sündis *mäekaevuri pojana*. Ta isa oli küll tubli tööline, kuid laste vastu vali, eriti kui õhtul väsinult töölt koju tuli. Lapsed pidid olema vaiksed

ja sõnakuulelikud nagu hiirepojad. Mõnigikord sai Martin isalt valusasti vitsa ja Martin kartis oma isa nagu ta vennad-õedki. Siis käis Martin koolis — ja sealgi oli kord väga range: löödi või karistati iga eksimuse eest. Martinil jäi nii omast isast kui ka koolist sügav mälestus. Hiljemgi oli Martinil hirm ja kartus — mitte enam kooli ja isa ees, vaid Jumala ees. Kord kõndis ta noormehena mööda teed koos oma sõbraga. Seal tõusid piksepilved, algas sadu, lõi ägedasti välku ja müristas. Äikesenool raksas lähedal maasse ja surmas Martini sõbra. See rabas ja ehmatas Martinit südamepõhjani. Ta mõtles: „Kui vägev on Jumal! Kui nüüd mina oleksin surmasaanud, siis seisaksin praegu Jumala trooni ees — mis peaksin küll temale ütlemas?“

Martin lõpetas ülikooli, kuid ikka tundis ta end rumalana ja Jumalast kaugena. Hingepiinades astus ta *kloostrisse*. Selle asemel et head kohta vastu võtta, hästi teenida ja elada, kiratses ta vaese mungana, palus, palvetas, paastus ja mõtles. Kuid ikka tundis ta hingepiina. Ainult Piiblit lugedes rahunes ta.

Klooster ei suutnud Martinit kaua kõita, hiljem elas ta *Wittenbergi* linnas, tegutses katoliku preestrina, siis ülikooli-professorina. Kord saadeti Martin Luther ametiasjus Rooma. Küll rõõmutses Luther selle reisi üle! Roomat kaugelt silmates viskus ta põlvili ja hüüdis: „Ole tervitatud, sa püha, õnnis Rooma linn!“ Ühes teiste palverändajatega tuli ta Pilatus-trepi juurde ja roomas põlvili mööda trepiastmeid paavstile kuuluva Laterani lossi ette. Ta oli mõtelnud: siin elavad pühad ja vagad inimesed. Kuid varsti märkas ta tõde: vaimulikud ja paavst elasid pillavat ilmlikku elu.

29. Saksa reformatsiooni algus a. 1517. Kord ilmus Wittenbergi linna munk, kelle nimi oli *Johann Tetzel*. Ta näitas preestreile ette paavst *Leo X-nda* volitused ja seadis oma asjad siis kirikus ja kiriku ees laiali: uhked lipud ja linnid,

kastid ja paberid. Rahvast kogunes üha rohkem ümber. Kõik võisid lugeda kuulutusi: „Ostke patud andeks! Parem täna kui homme! Täna elate veel — homme võib-olla on juba hilja!“ Aga ühe tüseda rahakasti peal seisis pealkiri: „Kui raha kastis kolksatab, hing põrgust taeva volksatab.“ — Nii äritis Tetzl patuandestuskirjadega, sest peapiiskop ja paavst vajasisid raha.

Äritsemine patuandestuskirjadega.

Kui Luther seda nägi, kihvatas ta sees pahameel. Jumala templi ees niisugune tembutamine!

See juhtus aastal 1517. Luther koostas 95 vaidluslauset ja lõi need Wittenbergi kiriku uksele. Neis öeldi: pattu ei saa ükski inimene andeks müüa, ainult vagadus ja usk aitavad hinge taevasse, aga mitte välised kombes! — Sellega oligi usupuhastus alanud.

Loomulikult ei meeldinud Lutheri mõtted ja tegutsemine paavstile. Paavst saatis Lutherile „kõige pühama kirja“ — *bull*a, milles seisis: kui Luther kuuekümne päeva jooksul oma kirikule vastuvaidlemise pattu ei kahetse ja oma sõnu tagasi

Wittenbergi kirik. Keskel uks, kuhu Luther lõi oma vaidluslaused.
Lukas Cranachi kaasaegne joonis.

ei võta, siis langeb ta ketserina kirikuvande alla ja „raiu-
takse pühast kirikupuust nagu kuivanud oks maha“. — Kuid
Luther ei lasknud end heidutada. Sajad noored üliõpilased ja
palju muid inimesi kogunesid ta ümber. Üheskoos mindi

rongkäigus linna taha, tehti tuleriit ja põletati paavsti kiri nagu mingi ketser ära.

Nii algas Luther võitlust kogu katoliku kirikuga, kuhu alla kuulusid kõik Euroopa haritud riigid, paavst, kõik kuningad, palju vürste, krahve, piiskoppe ja lugematu hulk munki, rääkimata muust rahvast. Kuid Lutherit tiivustas mõte, et ta võitleb puhta ristiusu eest oma tõekspidamiste järgi.

30. **Luther Vormsi riigipäeva ees.** Lutheril kogunes poolehoidjaid. Keiser tahtis asja rahulikult teel lahendada ja kutsus Lutheri *Vormsi* linna aru andma oma mõttest ja tegevusest. Luther läks teele. Mõnedki hoiatasid teda: sind võidakse ju kinni võtta ja ketserina tuleriidale saata! Luther aga vastas: „Kui nad ka nii suure tuleriida teeksid, mis Vormsist Wittenbergi küüniks ja taevani loidaks, tahan mina siiski minna!“ Ka ta sõbrad *Vormsi* linnast saatsid talle sõnumi vastu: hoidku end! Aga Luther ütles: „Kui seal ka nii palju kuradeid oleks, nagu katusel kive, siiski tuleksin ma!“

Nii jõudiski Luther *Vorms*isse. Määratud päeval ilmus ta juurde riigimarssal ühes keiserliku heeroldiga ja sõidutas Lutheri läbi linna. Nad talutasid ta läbi tagaukse lossi ja mööda kõrvalkoridore toredasse saali. Seal istus noor *keiser Karl V* troonil, ta kõrval õukondlasi, ta ees kuurvürstid, vürstid, hertsogid, peapiiskopid, piiskopid, krahvid, parunid, rüütlid. Kõik uhkelt riides, toredais toolides. See kõik kokku oligi *riigipäev*.

Siis pöördus Lutheri poole keegi auväärt mees küsimusega: kas on ikka õige, et Luther on ristiusu kirikule vastu hakanud, erinevaid arvamusid rooma-katoliku kiriku kohta avaldanud? Kas ta tahab oma ülemeelikult üleannetuid sõnu heaga tagasi võtta ja oma pattu kahetseda, sest kirik on ju kõikide vastu armuline?

Luther oli küll nii hiilgava kogu ees esialgu pisut kohkunud. Eks olnud ka ju tema elu ja saatus nende kõrgete här-

rade käes. Ta oli siin üksi, teised aga esindasid suurt Saksa-Rooma riiki ja kogu kristlikku maailma. Üksainus sõna neilt — ja Lutherit ootab tulesurm! Kuid Luther uskus siiski, et temaga on võimsaim relv — tõde. Ta vastas: ta võitleb tõe eest, tahab usku puhastada väärnähtustest. Ta ütles, et tema võitleb paavsti ja nende vaimulike vastu, kes hoolitsevad rohkem rahva varanduste raiskamise eest kui inimeste usu ja vagaduse eest. Ta tahab oma võitlust jätkata. Ja Luther lõpetas oma sõnad nii: „Ma ei usu paavsti ega vaimulikke, sest nad on palju eksinud. Ma teen, nagu mind mu südametunnistus käsib. Siin ma seisan, teisiti ma ei või, Jumal aidaku mind! Aamen.“

Pärast riigipäeva laialiminekut kuulutas keiser: Luther on vande alla pandud! Iga mees võib tema kui hulkuva metslooma hukata!

31. **Reformatsiooni tähtsus ja levik.** *Luther* elas paos *Wartburgi* lossis, tõlkis Piiblit emakeelde ja koostas kiriku-laule. Hiljem tuli ta tagasi *Wittenbergi*. Tema õpetuse alusel kujunes luteri usk. Luterlased ei tunnusta ladinakeelset jumalateenistust ega rahvusvahelist ülemust — paavsti. Iga rahvas palub Jumalat oma emakeeles ja korraldab oma kirikuasjad ise. Luterlased ei tunnusta pühakuid, ristiettelöömist, pühi säilmeid ega muid väliseid kombeid, nad nõuavad, et inimene jumalateenistust mõistaks ja usuks. Luterlased ei lähe kloostrisse mungaks ega nunnaks. Igaüks võib Jumalat paluda ning ise Piiblit lugeda. Et igaüks ise Piiblit ja muud lugeda saaks, selleks tuli palju raamatuid trükkida ja rahva keskele levitada. Et inimesed lugeda oskaksid, tuli koole asutada ja emakeelt arendada. Nii andis luterlus uue tõuke hariduse tõusule.

Luther leidis miljoneid mõtteosalisi. Üha kaugemale levis luterlus, üha rohkem maid lõi paavstist lahku. Nii tungis luterlus üle kogu Saksamaa, sai riigiusuks *Taanis*, *Norras*, *Rootsis*

Reformatsiooni levik.

ja Soomes. Orduajal olid meie esivanemad rooma-katoliku usku olnud, kõik katoliku usu kombed kaasa teinud, katoliku kirikule kümnist maksnud. Nüüd aga tungis ka *Orduriiki* luterlus, algul Tallinna ja Tartusse, siis ka mujale. Kõikjal pilluti pühad kujud kirikuist välja ja hakati Jumalat ema-

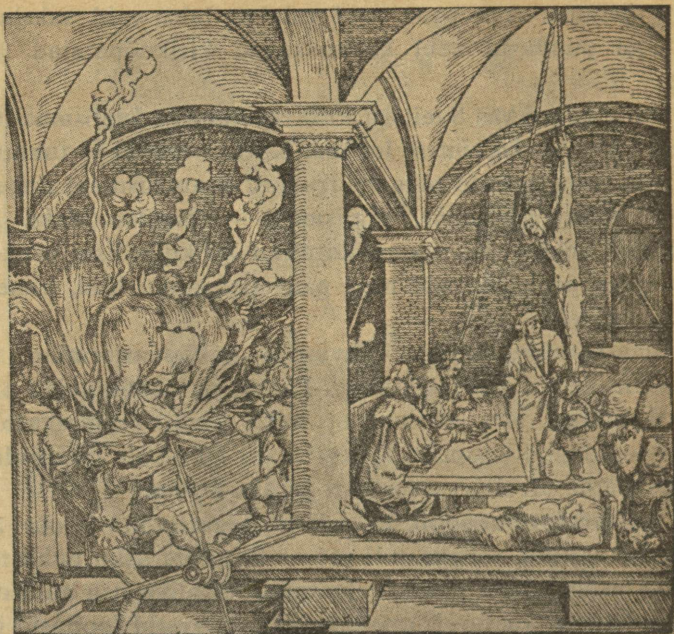
keeles paluma. Aga seda said esialgu teha vaid sakslased, eestlastel puudusid veel keeltoskavad kirikuõpetajad (pastorid).

Samal ajal hakkas Šveitsis, Prantsusmaal ja Inglismaal Calvini õpetus ehk *kalvinism* levima. Ka kalvinistid ei tunnustanud paavsti ja palusid oma emakeeles. Prantsusmaal nimetati kalviniste *hugenottideks*, Inglismaal — *puritaanideks*. Aga kõiki neid kokku, kes rooma-katoliku kiriku väliste usukommete vastu protesteerisid ning paavstist lahku löid, nimetati *protestantideks*.

Rooma-katoliku kirikut ähvardas kokkuvarisemine, sest protestantide arv kasvas kiiresti. Paavst ja ta pooldajad pidid kiiresti midagi ette võtma, et mitte kõiki rooma-katoliku kiriku pooldajaid kaotada. Kas ei saaks jälle kõik ristiusulised nii ühendada, et oleks „üks kari ja üks karjane“?

32. Vastureformatsioon. Et rahvast tagasi võita ja uusi äralangemisi vältida, selleks tuli rooma-katoliku usku puhastada väärnähtustest. Seda paavsti algatatud katoliku usu puhastust me nimetamegi vastureformatsiooniks. Paavstid loobusid ilmlikust elust, *andusid jälle vaimulikule tegevusele*. Piiskoppidelt ja preestreilt nõuti korralikku käitumist ja kohuste täitmist. Raha eest ei tohtinud enam soovijaile piiskopikohti ega patuandestust müüa! *Usuvastased raamatud keelati*, uute raamatute ilmumiseks anti ainult siis luba, kui nad olid kooskõlas Piibli ja katoliku kiriku vaadetega. Nii saavutati, et rooma-katoliku kirik hakkas jälle mõtlejat usklikku rahuldama.

Katoliku usu vastase tegevuse lämmatamiseks ja usklike vaos hoidmiseks asutati uus *inkvisitsioonikohus*, kelle salakuulajad tungisid kõikjale katolikuusulistest maades. Sageli vangistati kahtlustatav reisil või koguni öösel une pealt. Ta toodi ruumi, kus mustas mungarüüs kohtunikud istusid ümber punase riidega kaetud laua. Seal seisis tema nüüd süüalusena kahe kohtuteenri vahel. Seinal leegitsesid tõrvikud. Aga inkvi-

Piinakamber inkvisitsioonikohtus.

siitor laua taga päris: „Miks sa ei löönud kirikust möödudes risti ette? Kas on õige, et oskad meieisapalvet ka tagurpidi? Kas kahtled, et paavst on Jumala asemik?“ — Ja palju muud. Kui süüdistatav oodatud vastust ei andnud, siis talutati ta samas asetsevasse piinakambrisse. Seal põles koldes tuli, seinal rippusid kõiksugu tangid naha näpistamiseks ja orad kõrvetamiseks. Seal võis näha põidlakruvi, piinaratast, seadeldist „pikemaks venitamiseks“, seal seisis „raudne pruu“, mille sisse sai inimese panna ja siis kuumendada. Seda kõike nähes võttis julgeimagi värisema ja kahvatama. — Säärast rangust „ketserite“ vastu näitas mitte üksi katoliku

kirik — ka luteri usk oli ketserite vastu sallimatu ja põletas „nõiad“ tuleriidal.

Kuid mitte ainult piina ja hirmuga ei püütud usku säilitada ja levitada. Ka headus, meelitused, kavalus, osavus mõjusid. Osavaimaks katoliku usu toetajaks oli Ignatius Loyola (loioola).

33. **Ignatius Loyola ja Jesuiitide ordu.** Ignatius Loyola oli vapper hispaania rüütel, kes sai lossi kaitsmisel jalast raskesti haavata. Jalg tegi hirmsat valu, kasvas valesti kokku. Loyola laskis ta uuesti lahti murda, hambaid kokku surudes, kuid oigeta. Aga jalg jäi siiski vigaseks ja teisest lühemaks, kuigi paranemiseks aastaid võttis. Haigevoodis oli vapral rüütli igav lamada, ta luges ajaviiteks pühakute elulugusid ja rüütliromaane. Öösel mõtiskles ta tundide kaupa ja vaatas aknast tähtede poole. Viimaks otsustas: „Kui minust ei saa enam ilmlikku rüütli, siis peab minust saama vaimulik rüütel, kes pühendab oma elu neitsi Mariale.“

Haigevoodist pääsedes jagas ta oma vara vaestele, palvetas palju ja söi vähe. Lombakana rändas ta Jeruusalemma, palvetas ööd ja päevad Kristuse haual. Tagasi tulnud, ehk küll keskealine ja vigane, algas ta usinasti õpinguid. Ta õppis ära ladina keele ja uuris Pariisi ülikoolis usuteadust. Siis kogus enda ümber hulga mõttekaaslasi, kelledest asutas aastal 1540 „Jeesuse sõjasalga“ ehk nagu me nimetame — *Jesuiitide ordu*. Temast endast sai esimene *ordukindral*.

Iga orduliige — *jesuiit* — pidi andma tötutuse: tahan vae-seks jääda, tahan vallaliseks jääda, tahan katoliku usu eest võidelda, tahan ordukindrali sõna kuulda, nagu oleksin vaid kepp tema käes! Jesuiit loobus oma vanematest, vendadest, õdedest ja oli nagu „laip, kes liigub käsu järgi“. Kuid see-eest oli talle kõik lubatud: valetamine, mõrv ja iga roim — pea-asi et see aga usu kasuks sünniks. Jesuiidid ei elanud kloost-ris. Kui nad *jesuiitide kolleegiumis* oma õpingud olid lõpe-

Ignatius Loyola teeb hullumeelse terveks.

Rubensi maaling.

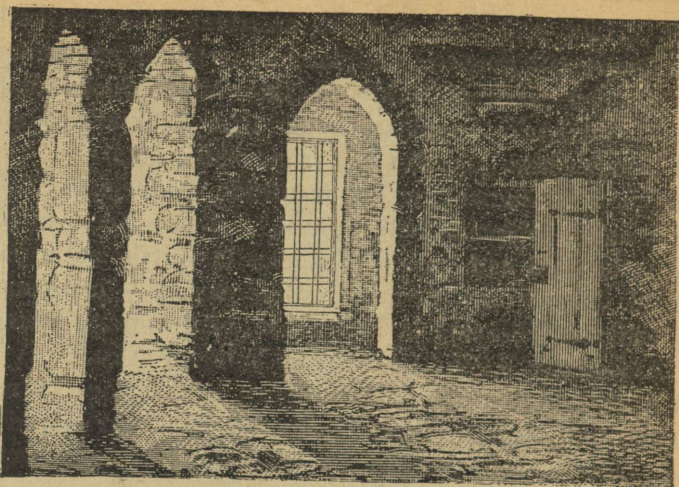
tanud, läksid nad väga haritud meestena inimeste keskele laiali. Osavasti koondasid nad enda kätte tähtsad ametid: nad olid kuninga pihi-isad, printside kasvatajad, õpetajad, professorid, ministrid, kuningate nõuandjad. Kõikjal aga mõju-tasid asjade käiku katoliku usu ja paavsti heaks.

Ka meie kodumaal tekkis jesuiitide *kolleegium Tartus*. Nende juurde kogunes hulk õpilasi, sest nad õpetasid hästi. Maal jutlustasid nad heas eesti keeles ja võitsid palju poolehoidjaid. Ja pole ime, et nad Eestisse asusid — nad tungisid isegi Indiasse, Hiinasse ja Jaapanisse. Nad asutasid Paraguai riigi Ameerikas. Kõikjale viisid nad katoliku usku.

Et nüüd katoliku usk peale tungima hakkas, aga ka reformeeritud usk järele ei tahtnud anda, siis puhkesid suured usu-sõjad. Ususõdadest tuntuim on *30-aastane sõda Saksamaal* protestantluse ja katoliikluse vahel.

Samal ajal kui mandril juba ususõjad möllasid, sai Inglis-maa kuninganna Elisabethi ajal kosuda ja vägevaks muutuda.

34. Elisabeth ja Inglismaa tõus. Londonis asetseb paksude müüride ja kõrgete tornidega sünge vangla — *Tower*. Selles vanglas videvas ruumis istus noor tütarlaps trellitud akna ser-val, kurb ja tõsine. Alt õuest kostis käsklusi ja rautatud saabaste klõbinat, koridoris kõlisesid vahetevahel võtmed ja kriuksusid ukсед. Tütarlaps võpatas ja tõusis, pärani silmad ukse poole. Rasked sammud lähenesid. „Kas tõesti,“ mõtles tütarlaps, „saab mulle minu kurja katoliikliku kasuõe läbi osaks minu ema saatus?“ Värskelt tõusid ta silme ette punane tapalava ja tüse timukas, kes ta ema mahalöödud ilusa pea juukseidpidi kõrgele õhku tõstis. — Uks avanes, hästirietatud, kingades ja aumõõkades härrad astusid sisse. „Printsess ja troonipärija,“ ütlesid nad. „Teie kasuõde on surnud, tõld ootab, et Teie majesteeti lossi viia.“ Kergendusohu pääsis tütarlapse suust. Kerge sammuga astus ta vanglast välja, vangivahid kummardusid maani.

Elisabethi vangikong Toweris.

Mõne aja pärast sõitis kuninglik tõld läbi rahvamurru Londoni tänavail. Rahvas juubeldas ja hüüdis: „Elagu kuninganna Elisabeth!“ Elisabeth oli pisarateni liigutatud ja otsustas: „Mina tean, mis on kannatus ja viletsus, tahan neid sellest rahvast ära hoida. Tahan olla rahvale nagu ema lastele.“

Elisabeth ei abiellunud, ta abikaasaks oli riik ja ta lasteks kõik kodanikud. Emana hoolitses Elisabeth inimeste eest. Kui palju uusi käitisi asutati! Kui palju töölisseadusi ilmutati! Kui palju varjupaiku lastele! Ainult vanapoiste eest ei hoolitsetud mitte. Aga rahvuslik *anglikaani kirik* kujundati lõplikult välja, emakeelne, aga siiski toreda jumalateenistusega. See oli isemoodi kirik: kui pime sinna sisse läks, arvas ta, et sat- tus luteri kirikusse, sest kuulis emakeelset jutlust; kurt aga mõtles, et viibib katoliku kiriku toredal missal. Paavstist oli anglikaani kirik lahku löönud, pennigi raha ei tarvitsenud Rooma saata.

Inglismaa üldine jõukus kasvas. Laevad tõid lastide kaupa vilja sisse, vedasid tööstussaadusi välja. Sissetoodud vili oli nii odav, et inglastel ei tasunud enam põldudega tegelda. Üha rohkem rahvast rändas maalt linna — linnastus — ja asus käitistesse. Eriti palju kooti riidet, selleks pidi olema palju villa. Nii hakatigi maal üha rohkem lambaid kasvatama. En-

Elisabeth.

dised põlludki muutusid karjamaiks ja seal jalutasid tuhanded lambad. Mõnigi pahandas lammastega: „Näe, kus saksad, või nemad kihutavad põllumehed eest ära ja asuvad ise asemele!“ Need hiiglakarjad hiiglakarjamaadel kuulusid ainult üksikuile rikastunud mõisnikele. — Nii algas vähehaaval Inglismaa muutumine tööstusmaaks ning rahva proletariseerumine — muutumine palgatöolisteks.

Kord ilmusid uhked saadikud kuninganna juurde, esitasid hulga kingitusi, pitseriga kirja, kummardusid sügavasti ja ütlesid: „Suur kuninganna, meie kuningas, katoliiklik valitseja Philipp (filipp) Hispaaniast palub Teie majesteedi kätt ja südant.“ Salakaval jesuiitide kasvandik! Paavsti parem käsi Philipp! Kuninganna Elisabeth vastas kindlalt — ei.

35. **Võitmatu armaada hukkumine a. 1588.** *Hispaania kuninga Philipp II* valitses väga suure ja vägeva riigi üle. Tema alla kuulusid Hispaania, osa Itaaliat, Madalmaad, osa Ameerikat. Ta võis ütelda: „Minu riigis ei looju päike iialgi!“ Selle hiigleriigi sõjavägi, laevastik ja rikkused olid nii suured, et ta võis ka ütelda: „Kui Hispaania end liigutab, siis väriseb kogu maakera.“ Aga Philipp oli truu katoliiklane ja arvas oma maadest: „Parem on kõrbede üle valitseda kui maade üle, kus elavad ketserid.“ Ta püüdiski kõik oma maad katoliku kirikule tagasi võita ja uusigi veel juurde. Eriti ihkas ta Inglismaad. Kui abielluks õige Elisabethiga ja tooks Inglismaa oma riigi külge ja sellega ka paavsti rüppe tagasi? Elisabethi eitav vastus pahandas teda. Hiljem kinnitas ta, et Elisabeth ei olegi kellegi õige Inglismaa valitseja, troon peaks kuuluma õigupoolest ilusale katoliiklasele, Šoti kuninganna *Mary Stuartile* (stjuuart). Ja hakatigi sepitsema Mary troonile-toomist. Elisabeth aga laskis Mary pea maha lüüa. Philipp otsustas vägivalda kasutada. On ju lõppeks Hispaania kõige vägevam mereriik! Philipi käsul koondatigi ennekuulmatult suur laevastik — *Võitmatu armaada* — Hispaania lipu alla: 130 suurt sõjapurjekat, 2000 sõudjat, üle 10 000 sõduri, 2000 kahurit. Kaasa saadeti isegi üks suur luuletaja, et ta võiks vaenlase masendusest ilusa laulu kirjutada.

Kuid inglased oma suure kuningannaga ei hoidnud käsi rüpes. Nad teadsid ju hiigla-hädaohust. Ööd ja päevad ehitati Inglise rannikul laevu, valati kahureid. Isegi suur inglise meriröövel *Francis Drake* (frantsis dreeik), seesama, kes

Ameerikast kartuli tõi ning Euroopas levitas, ühines Inglise laevastikuga oma kodumaa kaitseks. Ka oma vabaduse eest võitlev Madalmaad koondas oma jõude liidus Inglismaaga.

Kui Võitmatu armaada oli teel, tabas teda ränk torm. Lailihajunud laevastikku ründasid inglased, süütasid, hävitasid, purustasid. Ainult laevastiku jäänused pääsid ümber Šotimaa sõites Hispaaniasse tagasi. See oligi Hispaania merevõimu ja vägevuse lõpp. Hispaania languses oli süüdi rahva mõttetu sõjakus, kuninga maru-katoliiklus, vahelesegamine teiste asjadesse. Mitte asjata ei pilganud suur hispaania kirjanik *Cervantes* (servántes) teoses „*Don Quijote*“ (don kihhote): pikk ja kõhn Don Quijote ründab tuuleveskitki, pidades tema tiibu hiiglase ähvardavaiks käteks.

Aga Inglismaa sai esimeseks mereriigiks, noppides üksteise järele asumaid kõigist maailmajagudest, tänu oma võimsale laevastikule. Suured rikkused kuhjusid Inglismaale. Koos majanduseluga lõi õitsele ka kultuur.

36. Shakespeare. Elisabethi ajal elas suur inglise kirjanik Shakespeare (Šeikspiir).

William Shakespeare oli kaupmehe poeg ja siirdus noorena Londoni. Seal käis ta teatrietendustel — ja talle meeldis see nii, et otsustas saada näitlejaks. Kuidas teda vaimustas teater! Tolle aja teater oli lihtne: näitelava oli tavaliselt lageda taeva all, tähtsamaile külastajaile olid ümberringi katusealused rõdud. Näitelava jäi alati ühesuguseks: kui tegevus pidi sündima lossis, siis riputati välja silt — „Lossis“. Ja iga vaataja asi oli kujutella lossi kuidas tahes. Ja kui tegevus pidi sündima metsas, siis oli jälle üles riputatud pealkiri — „Metsaalune“. Teatrietenduse algust kuulutati pasuna puhumisega. Külastajailt võeti raha ukse peal kohe vastu, pileteid ei tuntud. Kuni ettekande alguseni sõid külastajad kaasavõetud võileibu, mängisid kaarte või jutlesid niisama. Etenduse algul ilmusid näitlejad läbi tagauste näitelavale.

Shakespeare ei olnud ainult näitleja, ta kirjutas ka näidendeid ettekandmiseks. Ta näidendeid on mängitud kogu maailmas ja alati on leitud,

Kool uue aja algul.

et need on ilusad. Näidendis *Hamlet* jutustatakse Taani printsipi Hamleti elust lossis tüütu õukonna keskel. Seal valitsevad reetlikkus, alandlikkus, orjalikkus ja ahnus. Tõde ei maksa seal midagi. Kui Hamlet taeva poole vaatab ja ütleb: „Eks ole ju see pilv nagu kaamel?“ siis hüüab õukondlane vaimustusega: „Aga just kaameli moodi!“ Ja kui Hamlet selle peale ütleb: „Siiski mitte, ma eksisin, see on rohkem nirgi moodi,“ siis hüüab õukondlane: „Aga muidugi, nirk on ta tõesti!“ — Hamlet on elust pettunud ja mõtleb: „Olla või mitte olla — see on küsimus?“ Sest säärane elu ei vääri elamist.

Näidendis *Suveõõ unenägu* jutustatakse õhujumalaist. Aga sinna on põimitud lugu, kuidas käsitöölised linnast läbisõitvale kuningale sellega meelehead püüavad teha, et talle ise ühe näidendi ette kannavad. Selles vähikute näidendis on imelikud tegelased: pruut, peigmees, lõvi, praoga sein, kuuvalgus jne. Kuigi näidend konarlikult ette kanti, said tegelased

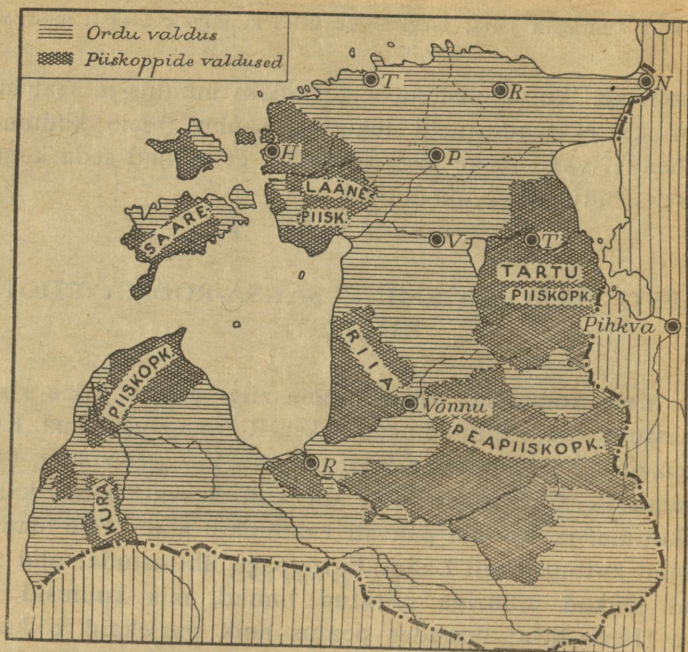
siiski kõik kuningalt kiita. Isegi lõvile ütles kuningas: „Hästi mõirgasid, lõvi!“

Samal ajal kui Inglismaa vägevamaks muutus ja seal hulk kirjanikke ja teadusmehi tegutses, saabus meie kodumaal vähehaaval väga raske aeg, nii raske, et mõned seda koguni „suureks nutuajaks“ nimetavad.

EESTI ÄRALANGEMINE SAKSA-ROOMA RIIGI KÜLJEST.

37. **Meie kodumaa Saksa-Rooma riigi osana.** Meie kodumaa astus keskajast uude aega Saksa-Rooma riigi osana. Koos Lätimaaga ta kandis nime *Orduriik* ehk *Vana-Liivimaa*. Meie kõrgeimaiks võimudeks loeti tol ajal Saksa-Rooma keisrit ilmlikul alal ja Rooma paavsti vaimulikul alal. Meie maa oli jõudnud kultuuriliselt Lääne-Euroopaga ühtlustuda: olid tekkinud jõukad müüriaga piiratud linnad, mis kuulusid rikkasse Hansa-liitu; linnades peatus hulk purjekaid kõiksugu kaubaga idast, läänest ja sisemaalt, linnadesse saabusid ka kaubavoorid hobustega; kõrgeil kinkudel kerkisid võimsad lossid, sest oli kujunenud läänindus; igas kihelkonnas seisis uhked kirikud, kus toredas riides rooma-katoliku vaimulikud pidasid rahvale ladinakeelset jumalateenistust; maal ja linnas oli kloostreid, kus mungad ja nunnad askeldasid. Aga kõige sellega käsikäes käis tolle aja paratamatus, nagu enamikus Lääne-Euroopaski: talupojad olid langenud sõltuvusse mõisnikest ja vaimulikest ning oli kujunemas pärisorjus.

Lääninduse kombe kohaselt oli Orduriik siiski võrdlemisi iseseisev, keisrit siin palju ei arvestatud. Tegelikult juhtisid Orduriiki *maahärrad*: ordu ja piiskopid, kes omavahel maa olid ära jaganud. Need maahärrad olid omakorda maid mõisade kaupa *vasallidele* läänistanud. Vasalle me nimetame

Vana-Liivimaa maahärrade valdused orduaja lõpu poole.

tavaliselt mõisnikeks ehk läänimeesteks ehk ka rüütliteks. Iga mõisniku alla kuulus hulk talupoegi nende taludes.

Orduaja lõpu poole elati meie kodumaal üldiselt muretult ja jõukalt. Nii elasid kõik seisused: nii aadel (maahärrad ja mõisnikud), vaimulikud, linnakodanikud kui ka sageli talupojad. Kuid selle muretu ja jõuka elu taga kajastus Orduriigi lõpp, sest puudusid üksmeel ja ühised suured eesmärgid, elu oli muutumas tühiseks.

38. **Seisuste muretu elu orduaja lõpul.** Kroonik *Balthasar Russow* kurdab, et kõik elavad liig ilmlikult, jõukalt ja isegi priiskavalt. Ta jutustab muu seas:

A a d l i k u d. *Mõisas* oli sihuke prii pidu, et seal peaaegu iga nädal tapeti üks suur loom ja palju lambaid, tallesid, kanu ja hanesid. Pannid ja katlad ei saanud kogu aasta tulelt ära. Aga orduhärrade *lossides*, kus sissetulekud olid märksa suuremad, käis asi palju vägevama hooga. Kui keegi aadlist või mitte-aadlist asja pärast lossi pidi tulema, see ei pidanud mitte arvama, et ta tühjalt ja ilma purjus peata jälle alla saab. Ja seal ei kuuldud enamasti millegi kaaluka või tähtsa üle räägitavat, vaid ikka jäneseist, rebaseist, koertest, hurtadest ja muist tühjest asjust. Ja mõned neist kiitsid endal nii palju koeri ja hurti olevat, et nende peale minevat aastast kuus või seitse säilitist vilja (säilitis = 3188 liitrit). Kui *aadlipulmad* tulemas olid, siis kutsuti veerand aastat enne seda aadel suuremast osast Liivimaast kuhugi linna või alevisse, kus pulmi pidi peetama. Ja ehkki aadlimõisad Liivimaal väga suured, on nad nende suurte kogude tarvis siiski liig pisikesed, mis pärast nad oma pulmad pidasid ikka linnades ja suurtes alevites, kus suured gildimajad niisuguste pidude tarvis on ehitatud. Ka ei piisanud neile ühe linna pasunaist ja pillimeestest, vaid nad tellisid sinna juurde veel maahärra sõjatrumme ja teiste linnade pasunaid. Pulmaliste ratsud olid ehitud kuldkeedega ja suletuttidega, nad olid prisked ja paksud ning hüppasid aina. Pulmas korraldati suur sööming ja jooming. Gildimaja põrand sai mahapillatud õllest nii märjaks, et ikka vaja oli uusi heinu peale laotada, kui seal üldse veel taheti seista, käia ja tantsida.

L i n n a k o d a n i k u d. Ka linnakodanike pulmades ei aetud vähem kõrkust ja uhkust taga. Pulma paluti peagu terve kogukond ja võõrad kaupmehed. Söögilaual oli näha suur varandus hõbelusikaid, karikaid ja toope. Rikkamad ja väarikamad pulmalised olid oma riided ilveste, leopardide ja nirkidega kaunistanud, alamad aga rebaste ja huntidega. Ja ei olnud naisterahvail puudu ka hõbe- ja kuld-tanuehteist,

kaelakeedest ja muust. Kui kellelgi see kuld ja hõbe oleks käes, mis seal lihtkodaniku naine ja tütar tol ajal seljas kandisid, siis võiks ta sellega kaunistest kauplust pidada ja ennast koos perekonnaga elatada.

Talupojad. Ainult üksikud eestlased olid vasallideks hakanud, ainult vähesed vabatalupoegadeks jäänud, enamik aga muutus sõltuvaks vasallist ehk mõisnikust, pidi talle tema põllul tegu tegema ja talle teatavaid makse maksma. Kuid ka sõltuvad talupojad elasid orduaja lõpu poole võrdlemisi jõukalt. Igal sügisel tõid nad oma maksud mõisa ja korraldasid koos mõisnikuga „vakusepidu“, kus söödi palju ja joodi õlut nii suurtest nõudest, et nende sees saaks lapsi pesta.

39. Orduriigi nõrkus. Aga läbi olid need ajad, kus ordu rüütlid võidukalt oma vallutusi kaitsesid ja kus kõik koos vaenlase vastu mindi. Samal ajal kui kogu Saksa-Rooma riigis ususõjad möllasid, nõrgestasid ka Vana-Liivimaad sisetülid. Ei olnud juttugi ühisest juhtivast tahtest, maahärrad seisid üksteisega vaenujalal. Eriti suur vaen valitses Riia peapiiskopi ja ordumeistri vahel. Kui sageli peapiiskopi saadikud teele sõitsid, et ordumeistri peale paavsti juures kaevata! Ja ilmusid paavsti juurde ordugi saadikud, tüsedad rahakotid kaasas. Paavst võttis ande nii ühelt kui ka teiselt, mõistis õigust kord ühele, kord teisele. Kord tabasid ordumehed peapiiskopi saadikuid — need olid teel Rooma. Ilma pikema jututa toppisid ordumehed saadikud jääauku. Aga ega peapiiskopi rohkem abinõusid valinud: vahel liitus ta maa hirmsaima vaenlasega, et ainult ordule kahju teha.

Kuna maahärrad omavahel tülitsevad, muutusid vasallid ikka iseseisvamaks. Nad olid küll algul läänid vaid teenistuse eest ja teenistuse ajaks saanud ning pidid selle eest maahärra kutse peale talle appi tulema, kuid nüüd ei tahtnud nad enam sõna kuulda ja hakkasid läänist kujunenud mõisaga

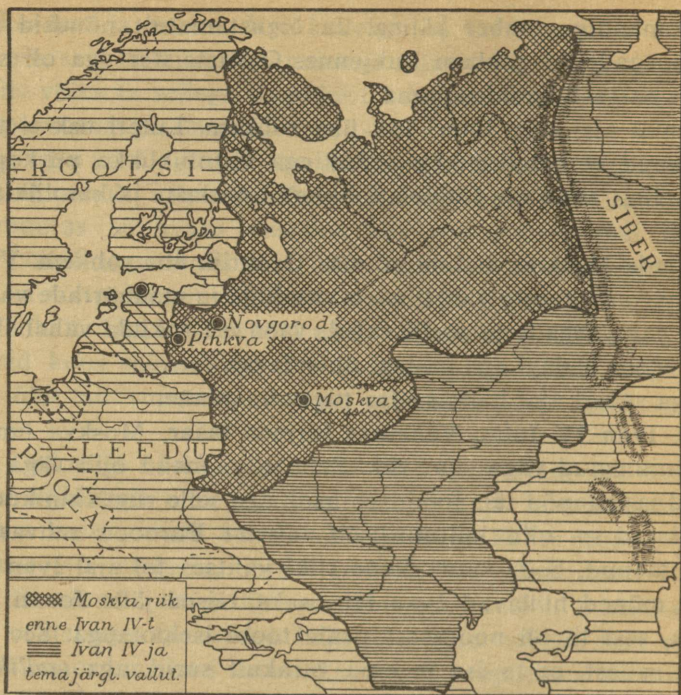
kui omandiga ümber käima. Ja õigustamatult nõudsid nad talupoegadeltki rohkem kui enne. Ordumeister aga oli sunnitud palgasõdureid pidama.

Samal ajal levis luteri usk üha rohkem. Luteri usk ei tunnustanud ei katoliiklikku orduit ega katoliiklikke piiskoppe. Nii seltsis endistele tülidele lahkeli luterlaste ja katoliiklaste vahel.

Nõnda lõhestus endine võimas Orduriik üha rohkem. Vaen maahärrade eneste vahel, vaen vasallide ja maahärrade vahel, vaen talupoegade ja aadli vahel, vaen eri uskude vahel. Polnud enam kedagi ega midagi ühendavat.

Agasamal ajal kasvas idas tugev vaenlane.

40. **Ivan IV Julm, Venemaa hirmus tsaar.** Moskva ümber oli kujunenud väga suur riik. Selle riigi maad olid väga viljakad ja maapõu täis loodusvarasid, aga selle riigi elanikud — venelased — olid kultuuriliselt teistest Euroopa rahvastest taha jäänud. Seda suurt Vene riiki valitses tol ajal Ivan IV, keda mõned hüüavad Ivan Hirmsaks, teised jälle Joann Julmaks, sest ta oli noorusest peale toore iseloomuga. See tuli osalt sellest, et ta isa ja ema varakult surid, aga *aadlikud-bojaarid* ei tihanud ega julgenud poissi õigele teele juhtida, kui see mõnd kassi piinas või inimest julmalt kohtles. Kord laskis tsaar rahva hulka tigedaid karusid. Kui rahvas kabuhirmus põgenes, üksteist surnuks tallates, siis sai Ivan IV südamest naerda. Bojaarid naersid kaasa. Kord katsetas Ivan: kui käreda külмага väljas õnnetule alasti inimesele vett peale kallata, kas siis kogu inimene muutub jääpurikaks? Selgus, et muutub küll. Aga bojaarid kaua kaasa ei naernud — varsti suundus Ivani viha nende vastu. Ta laskis neid endisi tsaari nõuandjaid halastamatult hävitada, teostades sellega piiramatut ainuvalitsust, nagu see mujalgi Euroopas moodi läks. Aga kõige selle juures oli Ivan väga usklik ja tal oli koguni õrn südagi. Mõnigikord piinas teda südametunnistus tehtud

Moskva riik Ivan IV-nda ja ta järglaste ajal.

tegude eest, videvas ilmusid verised viirastused. Siis Ivan kutsus oma 300 lähimat ihukaitsjat ja ruttas nendega kirikusse. Seal pomises ta palveid ja lõi laubaga vastu kivipõrandat. Laubale tekkis sinine muhk, aga öised hirmud ununesid ja ta algas uusi julmusi. Jälle sõitsid tsaari ihukaitsjad oma täkkudel, mustades kuubedes, sadula küljes koera pealuu ja üks luud.

Ivan IV laiendas oma riiki tublisti. Algas isegi Siberi vallutamine. Kasak *Jermak* tungis vaid mõnesaja mehega üle Uurali, aga vallutas suuri maa-alasid ja kümneid rahvaid. Ja

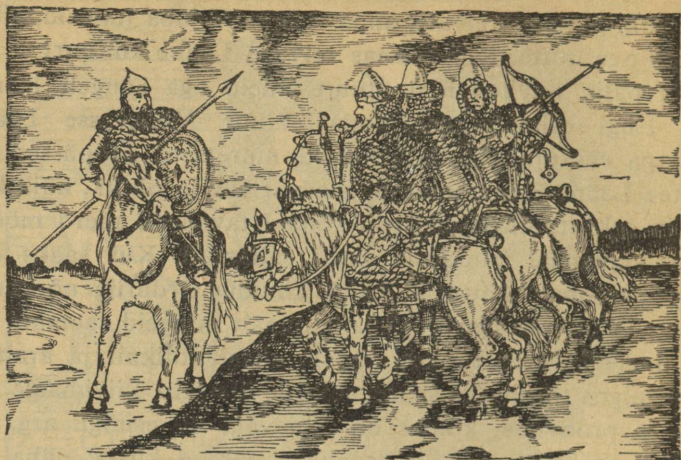
seda kõik tänu tulirelvale, mida venelased juba tundsid, Siberi rahvad aga mitte. Kui võimas relv on Lääne kultuur!

Kui palju huvitavaid kultuuresemeid aga kaugelt läänest tuli! Isegi esimene trükikoda ehitati Moskvasse Lääne-Euroopa eeskujul. Hulk kahureid muretseti. Ja püsse. Aga maatee Lääne-Euroopasse oli vaearikas ja ohtlik, kõik kaubad ja oskustöölised-meistrid sõitsid tavaliselt merd mööda. Kuid Venemaal puudusid head sadamad. Kui saaks õige Läänemere-maad kätte! Ja käiski kuuldus Orduriigi nõrkusest.

Ivan IV nõudis Tartu piiskopkonnalt mingeid saamata jäänud makse! Tartu piiskop vastas nii alandlikult ja aralt, et Ivani julgus tõusis. Ta saatis sõjaväe üle piiri Liivimaale röövima ja proovima, kuidas on. Sõjavägi oli esialgu arg, sest kartis, aga julgenes, sest orduväge polnud kuskil näha. Nii algaski suur *Vene-Liivi sõda* ja samuti ka „suur nutuaeg“.

41. **Venelaste röövretk Liivimaale 1558. a. algul.** 1558. a. jaanuaris tulid suured Vene väed *Pihkva* poolt maale, rüüstasid ja röövisid, ilma et linna ja losse oleksid piirama hakanud. Orduriik oli sõjaks täiesti ette valmistamata, kuskil ei olnud korraldatud kindlat kaitset. Samal ajal pidas üks aadlimees Tallinnas pulmi, kuhu oli kutsutud kõik mõisnikud ja palju orduhärrasid. Pruudi sõbrad kiitlesid, et peab olema tore pulm, mida lastel ja lastelastel annab mäletada. Kui sõnum venelaste sõjaretkest Tallinna jõudis, ei katkestatud pulma, vaid peeti seda suure toredusega edasi.

Venelased tungisid aga edasi küla-külalt, röövisid loomi ja vilja ning tapsid metsikult inimesi. *Vana-Kastre* loss, mis kuulus Tartu piiskopile, jäeti kaitseta maha. Selle põletasid venelased ja liikusid edasi. Küllast põgenesid talupojad Tartu müüride vahele varju, aga neid tuli nii palju, et kõiki ei võidud vastu võtta. Muist jäi linna kraavidesse, kust siis venelased nad kätte said ja hukkasid. Tartu aadel asus kuuesaja hobusega linnas, kuid ei suutnud midagi ära teha.

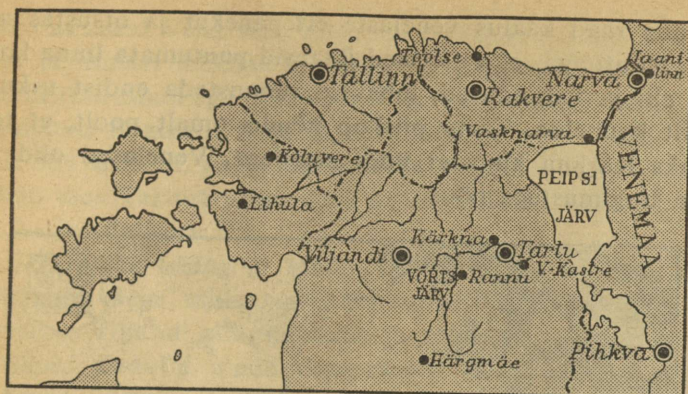

Vene ratsasõdurid uue aja algul.

Venelaste salgad aga liikusid maal edasi, põletasid *Kärknas* munkade külad maha ja valgusid põhja poole. Nii käidi metsikult rüüstates Tartu-, Viljandi-, Järva- ja Virumaa läbi ja mindi siis Narva kaudu Venemaale tagasi.

42. **Narva langemine.** Pärast 1558. a. algul korraldatud röövretke peeti mõni aeg läbirääkimisi, mis aga ei andnud tulemusi. Siis alustas Vene uut pealetungi, seekord juba maa vallutamise eesmärgiga. Tungiti peale kahes suunas: põhja poolt Narva kaudu ja lõunast läbi Tartu piiskopkonna.

Maikuus hakkasid venelased Jaanilinnast Narvat pommitama. Linna saadeti kivikuule ja tulikeri, kuid ei suudetud algul palju kahju teha. Narvale tõttas appi Viljandi komtuur *Kettler* oma väesalgaga, kuid ei võtnud linna kaitsmisest osa, vaid jäi linna lähedale laagrisse. Linnas süttis ühe juukse-lõikaja maja põlema — ja sellest tulest läks kogu Narva leekidesse. Selle tulikahju ajal hakkasid Vene väed Narvat rün-

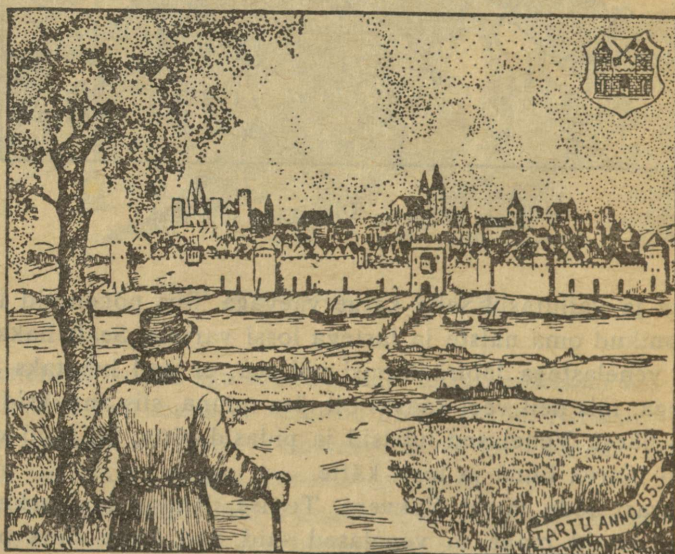
Meie kodumaa Vene-Liivi sõja ajal.

dama ja vallutasid selle kerge vaevaga. Siis põgenesid linna kodanikud oma naiste ja lastega lossi varjule. Sealt hakkasid nad venelastega läbirääkimisi pidama, et nad lubataks ühes sellega, mis neil veel kaasas oli, ära minna, siis annaksid nad lossi käest. Venelased lubasid ja pidasid sõna. Nii said venelased Narva linna ja lossi kätte.

Pärast seda jätsid Rakvere, Toolese, Rannu ja Vasknarva foogt lossid maha ja venelased said nad kätte ilma püssipauguta ja mõõgahoobita.

43. **Tartu langemine.** Nüüd tulid Vene väed Tartu alla ja hakkasid seda piirama. Linna kaitsevägi ei olnud suur, aga siiski pandi vastu. Arvati, et ordumeistril läheb korda koondata suuremat väge ja tuleb sellega linnale appi. Venelased aga pommitasid linna, purustasid maju ja lõhkusid linna müüri. Viimaks saadi teada, et ordumeistrilt pole abi loota. Vene väepealik tegi piiratuile ettepaneku, et nad alistuksid, siis kindlustaks ta neile tsaari armu ja rahu; kui nad aga heaga ei alistu, siis ei annaks ta imikulegi armu.

Linna raad kaalus venelaste ettepanekut ja otsustas alista. Nõuti aga, et venelased jätaksid puutumata linna kodanike elu ja varandused, lubaksid tunnustada endist usku ja vabalt kaubelda. Tartu piiskop nõudis omalt poolt, et talle jäetaks Kärkna klooster ühes maadega. Venelased olid esitatud tingimustega nõus.

Tartu enne Vene-Liivi sõda.

Siis lahkusid linnast palgasõdurid ja paljud kodanikud oma varandusega. Piiskop viis oma varandused — muist veeteed mööda, muist vankreil — Kärknasse ja asus ka ise sinna. Vene vägede juhataja saatis piiskopile kaitseks sõjasalga. Hiljem saadeti piiskop ikkagi Venemaale, sest temalt hakati taas nõudma maksu, mille pärast sõda oli alanud, ja seda ei jõudnud ta maksta.

Siis marssisid Vene väed linna; nad paigutati lossi, Toome-
mäele ja linnast lahkunute majadesse. Oma hariliku kombe
vastu ei rüüstanud ega põletanud venelased Tartut, vaid pida-
sid lubatud tingimusi üsna täpselt. Tartust saadi palju sõja-
saaki: 500 kahurit, palju laskemoona ja muud sõjavarustust.
Ka leiti üles Tartust põgenejate poolt peidetud väärtasjad ja
raha — ja võeti ära.

44. **Härgmäe lahing a. 1560.** 1560. a. suvel liikusid vene-
lased suure väega, milles oli 12 000 meest, Tartust lõuna poolt
Võrtsjärve Viljandi alla, rüüstates ja põletades külasid, mõisu
ja kirikuid. Ordul ei olnud Vene vägede tõelist suurust teada,
seda peeti mõnesajaliseks röövsalgaks. Maamarssal *Schall
von Bell*'i juhtimisel saadeti väike sõjasalk, milles oli 500 rat-
sanikku, venelastele vastu. Härgmäe juures kohtusid väed,
kus ordu salk venelaste poolt sisse piirati ja täieliselt hävitati.
Härgmäe lahingus langes palju ordu kõrgemaid väejuhte. Sel-
les lahingus levis ordu lipp viimset korda avalikult võitlus-
väljal. Pärast seda piirdusid ordu vägede riismed ainult los-
side kaitsmisega, avalikule pealetungile ei usaldatud enam
minna.

45. **Viljandi langemine.** Viljandi oli hästi kindlustatud ning
tugev, igasugust toidumoona ja sõjavarustust oli seal küllalt.
Lossi kaitsmist juhtis endine ordumeister *Fürstenberg*, kellel
oli kaitseväge umbes 300 meest. Kolm nädalat seisid Vene
väed Viljandi all, kaevasid kaevikuid ja pommitasid linna
kahureist. Tugevasti pani linn vastu. Aga kui hakati pommi-
tama tuliste kuulidega ja siin-seal tekkisid tulikahjud, lõid
kaitsjad araks; ja keset kõige suuremat häda hakkasid palga-
sõdurid *Fürstenberg*ilt oma paari kuu eest saamata jäänud
palka nõudma. *Fürstenberg* püüdis palgasõdureid rahustada,
pakkus neile oma ehteid ning raha ja manitses neid lossi
kaitsmist jätkata. Palgasõdurid aga alustasid ise reetlikul vii-
sil venelastega läbirääkimisi, lubasid lossi siis ära anda, kui

neid elusalt lubatakse lahkuda ja puutumata kaasa viia kõik see, mis nad endiga kaasa jõuavad võtta. Venelased olid asjaga nõus. Nüüd röövisid palgasõdurid Fürstenbergi hõbeda ja riided, kiskusid lahti kõik kastid, mis maalt sõja eest lossi varjule olid toodud, ning võtsid väärtasju ja raha ühes niipalju kui jõudsid. Kui aga venelased teada said, et palgasõdurid olid kaasa võtnud ka võõrast vara, röövisid nad neilt kõik ära ja lasksid paljalt minna.

Aga endine ordumeister Fürstenberg viidi Venemaale vangiks ta surigi.

46. **Eestlaste elust Vene-Liivi sõja ajal.** Üsna raske oli eestlastel Vene-Liivi sõja ajal. Kui mõisnikud ja linnakodanikud leidsid esialgsetki kaitset linnades ja lossides, siis ei olnud talupoegadel kuhugi minna. Lossidesse ja linnadesse neid ei lastud ega oleks nad sinna mahtunudki. Tuli kas jääda paigale või põgeneda metsadesse. Paljud põgenesidki oma varanatukese ja loomadega, teised jäid vaenlasele jalgu, kes neid paiguti metsikult tappis ja kõik ära võttis. Sõjajalust eemalolevaid külasid sundis nii üks kui teine pool moona andma ja nõudis küüdikohustusi. Sageli moodustati neist sõjasalku ja sunniti vaenlaste vastu sõtta. Talupoegadel aga ei olnud huvi võidelda kummagi poolt, pigemini heitsid nad salkadeks kokku ja püüdsid endid mõlema poole röövkäikude vastu kaitsta. Mõnes kohas arvati koguni, et nüüd on aeg end mõisnikest vabastada, ja hakati mässama.

Ühest sellisest mässukatsest jutustab vana ajaraamat järgmist:

Kui nüüd Harju- ja Läänemaa talupojad nägid, et neil ülemuselt ja sakslastelt mingit kaitset polnud, kogunesid nad kokku, valisid ühe sepa endile pealikuks ja hakkasid mässama. Nad ei tahtnud enam aadli all olla, vaid vabad — ja aadli hävitada; tungisid mõne mõisa kallale ja löid ka mõned aadlikud maha, kes mõisades olid. Siis läkitasid Tallinna linnale oma saadikud sellega sõprust ja rahu tegema. Raad manitses tungivalt neid rahu pidama ja oma kurjast ettevõttest taganema. Seda ei võe-

tud kuulda, vaid mindi edasi ja hakati *Koluvere* lossi piirama, kuhu palju aadlikke oli varjule põgenenud.

Mässavad talupojad said aga lüüa. See juhtus nii: Christoph Münchhausen'il oli 60 hobusemeest koos. Selle salgaga sundis ta Lihula ja teisi kohalikke talupoegi, et need teda abistaksid; muidu oleks ta nende majad maha põletanud ja nad paljaks teinud. Mässavad talupojad võideti ja nende pealik võeti vangi; selle laskis Münchhausen neljaks kiskuda, kuna ka teisi vange metsikult piinati ja lõpuks hukati.

Sõjapõgenikud lähevad metsa.

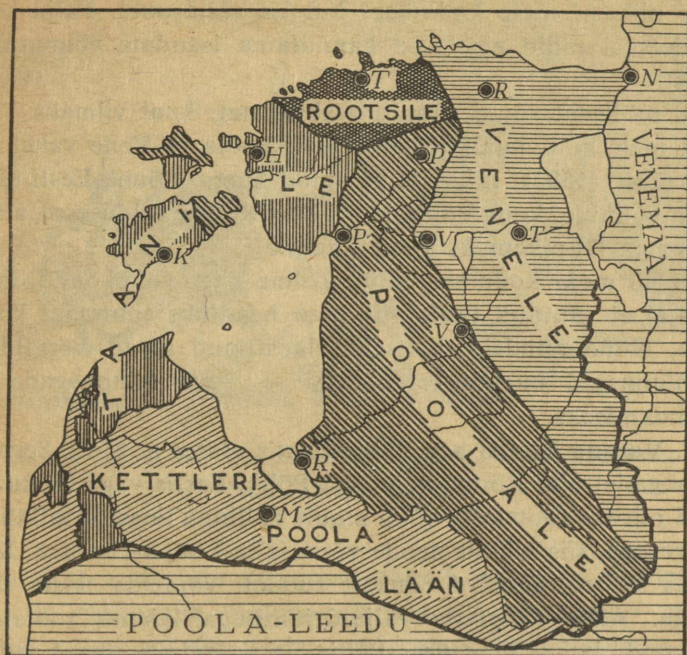
47. **Orduriigi lõpp.** Edaspidiseks sõjapidamiseks Venemaaga oli Liivimaa jõuetu. Puudusid kindel sisemine kord, üldine juhatus ja sõjavägi. Hakati abi otsima välisriikidelt. Kõigepealt müüs Lääne-Saaremaa piiskop oma maad Taani

Tallinna raehärrad otsustavad alistuda Rootsile.

kuningale. Tallinna linn, Harju ja Viru aadel otsustasid alistuda Rootsi kuningale (1561). Nüüd ei jäänud viimisel ordumeistril *Kettleril* muud üle, kui andis ühes Riia peapiiskopiga oma maad Poolale a. 1561. Sellest aastast arvatakse orduaja lõppu. Ordumeister astus munk-sõduri seisusest välja, sai ilmliku valitsejana Poola kuningalt Kuramaa hertsogiriigina endale lääniks. Tartu piiskopkond ja Narva linn jäid mõneks ajaks venelaste kätte.

Pärast Orduriigi lõppu kestsid sõjad vana Liivi pärandi ümber veel kaks aastakümnet.

Orduriigi lagunemine a. 1561.

48. **Võitlused võimu pärast.** Orduriigi lagunemise järel sattusid eestlased mitme isanda valitsuse alla. Siin olid oma võimu kinnitanud neli riiki. Meie kodumaa idapoolsed osad — praegune Viru-, Tartu- ja Võrumaa ning osa Viljandi- ja Ida-Harjumaast — allusid Venemaale. Saare- ja Läänemaa olid Taani kuninga venna hertsog *Magnuse* valduses. Rootsi allusid esialgu Harjumaal ühes Tallinna linnaga ja Järva-maa. Ülejäänud osa meie kodumaast allus Poolale.

Igaüks neist neljast võimust püüdis oma maa-ala suurendada naabri kulul. Nii tekkisid riikide vahel sõjad. Lahinguid

löödi niihästi meie kodumaal kui ka väljaspool. Palju häda ja viletsust pidid eestlased kannatama isandate võimutülide pärast.

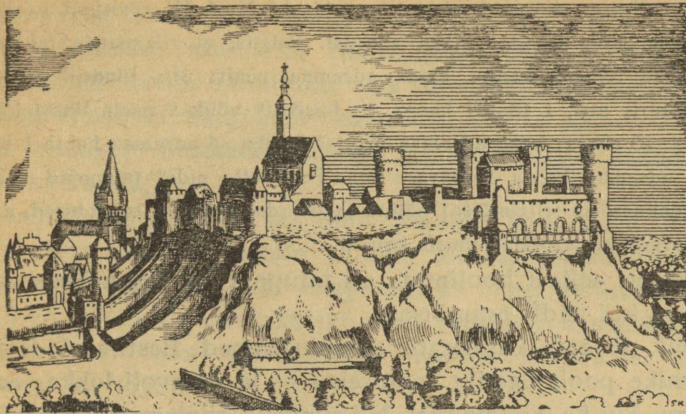
Nii möllasid sõjad paar aastakümnet, kuni viimaks Vene võim meie kodumaalt välja tõrjuti. Poola ja Vene vahel sõlmiti rahu (1582), mille järgi nüüd kogu Lõuna-Eesti allus Poola võimule, kuna Põhja-Eesti läks Rootsi valdusesse, ainult Saaremaa jäi pikemaks ajaks Taanile.

Nii jäi meie kodumaa nüüd kolme riigi võimkonda. Pikal sõjaajal ei suutnud ükski riik maa heaoluks suuremat korda saata. Nüüd püüdsid valitsejad laostunud maad korraldada ja mõningaid uuendusi läbi viia — isegi talupoegade elu parandamiseks.

49. **Varane Rootsi aeg Põhja-Eestis alates a. 1561.** Segaseil sõjaaegadel olid Rootsi valdused Põhja-Eestis väga kõikuvad. Kord piirdus rootslaste võim ainult Tallinna linna ja ta lähima ümbrusega, siis nihkus nende võim jälle Lõuna-Eestisse. Kõik olenes sellest, kuivõrd edukalt suudeti võidelda teiste isandatega. Alles venelaste väljatõrjumisega laienes rootslaste valdkond kogu praeguse Põhja-Eesti neljale maakonnale, mida siis *Eestimaaks* hakati nimetama. (Alasid sellest lõuna pool hakati hüüdma lihtsalt Liivimaaks.)

Varase Rootsi aja Eestimaa jagunes era- ja riigimaaks.

Eramaa moodustasid aadli mõisad, mis jäid endiste mõisnike-läänimeeste kätte. Mõisnike võimupiirid olid õige suured. Kui aastal 1561 Eestimaa aadel alistus Rootsile, siis tolle aegne kuningas *Eerik XIV* kinnitas kõik nende privileegid ehk eesõigused. Mõisnik võis talupoegadelt võtta enda heaks makse ja nõuda tegu, niipalju kui soovis, ta mõistis ka kohut ja juhtis kirikuelu. Soovis riigivõim aadli maa-aladel maanteid ja sildu parandada või midagi muud, siis pidi ta selleks muretsema aadli nõusoleku. Ainsaks tähtsaks kohustuseks mõisnikel riigi vastu oli ratsateenistus sõjaväes.

Tallinn Rootsi ajal. Paremal Pikk Hermann, keskel toomkirik, vasakul Nunne värav.

Nii jäid eramaade talupojad täiesti mõisniku meelevalle alla. Et riigimaade talupoegade elu oli parem, siis asusid mõned talupojad sõja ajal eramõisadest riigimõisadesse. Kui nüüd aadel neid tagasi nõudis, siis andis Eerik XIV järglane kuningas *Johan III* kirja, milles seletas, et selliseid talupoegi ei saa pidada sunnismaisteks ega kuulu nad ka tagasiandmisele.

Riigimaaks oli kuulutatud endised ordu, piiskoppide ning kloostrite läänistamata maad. Seda maad valitsesid kuninga poolt nimetatud *foogtid*, kes asusid riigimõisades ja kogusid riigimaade talupoegadelt riigi heaks makse ning mõistsid kohut. Muidugi olid ka foogtid omakasupüüdlikud ja kurnasid talupoegi liigsete maksudega, mille ülejääk läks foogti enda taskusse. Selle kohta väitis üks Johan III järglasi, kuningas *Karl IX*, et kes kuus aastat foogtiks olnud, neist võiks suurema osa ilma kohtuta ja järeleuurimiseta üles puua.

Väärnähtuste kõrvaldamiseks korraldaski Karl IX revisjoni, et kindlaks teha talupoegade maksu suurust. Selgus, et riigimaade talupojad maksavad näiteks ranna ääres adramaa pealt: 3¹/₂ tündrit¹ rukkeid, 3¹/₂ tündrit otri, 1 tündri kaeru, ¹/₂ leisikat² võid, 2 naela linast lõnga, 2 kana, 10 muna; kahe adramaa pealt 1 lamba; 6 adramaa kohta 1 härja ja 10 adramaa kohta 1 rasvase sea. Pealeselle pidid talupojad harima ka kroonumõisa (riigimõisa) põllud ja õiendama muud toimetused, nii et teopäevade arv nädalas tõusis kuueni.

Kõigest sellest hoolimata oli talupoja elu riigimõisas siiski kergem kui aadli eramõisas.

Kõik Rootsi kuningate uuenduskatsed Eestimaal leidsid mõisnike poolt ägedat vastuseisu — ja omavoli lokkas edasi nii era- kui ka riigimaadel. Nii sundisid riigiametnikud kui ka eraisikud tihti suurte maanteede ääres asuvaid talupoegi vägisi küütidesse. Ka öömajale tuldi mõnikord vägisi ja aeti seks puhuks sageli talupojad omast talust välja. Kui nüüd Rootsi kuningad hakkasid rahahädas ning muil põhjusil riigimõisu eraisikuile läänistama ja seetõttu aadli talupoegade arv suurenes, siis muidugi halvenes veelgi talupoegade üldine elujärg.

50. Taani aeg Saaremaal (1561—1645). Nagu varase Rootsi aja Eestimaal, nii jagunes ka Taani aja Saaremaa era- ja riigimaaks. Ainult eramaad oli siin vähe — vahest üks kolmandik kogu maast.

Kuigi saare talupoja maksud ning kohustused olid enam-vähem niisama suured kui mandril, elas saarlane siiski sel ajal märksa jõukamalt kui mandri-eestlane, mida tunnustavad tolleaegsed Saaremaa laialdased ning korrastatud hoonetega talud. Seda suhtelist jõukust põhjustas asjaolu, et Saaremaa sõjatormis vähem kannatada sai. Samal ajal kui mannert sõda

¹ tünder — viljamõõt = umbes 133 liitrit.

² leisik — kaaluühik = umbes 8 kilogrammi.

laastas ning elanikele merelesõit ning vilja väljavedu keelatud olid, võimaldus saarlastel rahus elada, merele sõita, kala püüda, kuni Rootsi rannikuni oma või salaja mandrilt toodud viljaga kaubelda. Saaremaa rahvaarvigi kasvas sedavõrd, et ta võis elanikelt hõredaks jäänud mandrile rahu saabumisel asunikke anda.

Mandri sõjamõllust oli hulk jõukaid kodanikke Kuresaare lossi juurde varjule tulnud, kaasas päästetud vara. Aeg ning koht olid siin kauplemiseks ning käsitööks erakordselt soodsad, nii tekkiski lossi juurde Kuressaare alevik, mis sai Taani asevalitsejalt *hertsog Magnuselt* linnaõigused (a. 1563).

51. Poola aeg Lõuna-Eestis. Liivimaa alistumisel Poolale (1561) nõudsid mõisnikud, et kehtiv seisuslik kord ning nende eesõigused jäetaks puutumata. Poola tollaegne kuningas *Sigismund August* lubaski seda ning kinnitas *mõisnike eesõigused* ehk *privileegid*.

Nende eesõiguste kohaselt pidi alles jäetama luteri usk, kirikud pidi korras hoitama ja neile otsitama luteriusulisi õpetajaid, maksma pidi jääma saksa õigus, riigiameteisse võisid pääseda ainult kohalikud aadlikud, kohtumõistmine pidi jääma kohalike aadlike kätte, talupoegade kohta pidi maksma jääma sunnismaisus.

Aga Sigismund Augusti järglane Poola kuningas *Stefan Bathory* (1576—1586) ei pidanud nendest eesõigustest kinni, sest tahtis *püürmaid tihedamalt Poola riigiga siduda*. Selleks andsid põhjust ka mõisnikud ise, sest hoidusid sõja ajal kord ühe, kord teise poole. Et kindlustada Poola võimu, hakkas Bathory määrama kõrgemaiks ametnikeks *poolakaid* ning *leedulasi*. Mõisad, millede omanikud olid sõja ajal maalt põgenenud, surma saanud või avaldanud poolavaenulisust, võeti Poola riigi valdamisele. Sõja ajal oli rahvaarv tublisti kahanenud, palju talupoegi oli hukkunud. Tühjade talude asusta-

misel püüti silmas pidada, et uudisasunikud oleksid poolameelsed.

Samaaegselt algas maa *katoliseerimine*, sest Poola oli katoliiklik riik, kus jesuiitidel oli suur mõju. Bathory asutas ka Liivimaal katoliikliku piiskopkonna, katoliku kirikuid ning koole. Eriti agarasti töötasid *jesuiidid*, kes rajasid Tartus *kolleegiumi* ning kooli, kus valmistati ette jutlustajaid. Aadli ja linnakodanike hulgas levis katoliku usk visalt, ent seda vastuvõtlikum oli maarahvas. Katoliku preestrid kohtlesid rahvast sõbralikult ega nõudnud nii suuri makse.

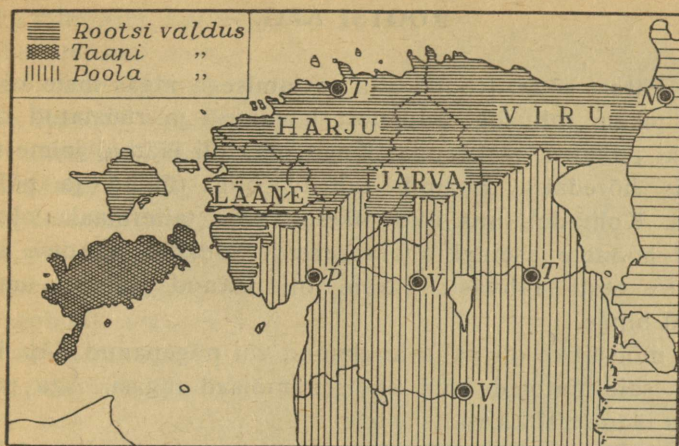
Oma edust talurahva hulgas kirjutasid jesuiidid järgmist:

„Nad tulevad sageli kaugeist nurkadest hobuseil ja vankreil, et mõned meist endaga kaasa viia. Niipea kui rahvas kuuleb, et üks preester on ilmunud ja hakanud selgitama kristliku õpetuse algaluseid, kutsutakse kohe käskjalgade kaudu naaberpered kohale ja silmapilkselt ilmuvad paljud neist. Ja kui meie oma kuhugi ööbima jääb, tulevad nad juba koidikul tema juurde. Luteriusulised vaatavad kõõrdi silmadega suurt pealtkuulajate arvu meie kirikus.“

Üldiselt toimus katoliku usu levitamine rahulikult, kuid mõnel pool (linnades) tekkisid katoliiklaste ja luterlaste vahel siiski kokkupõrked. Hiljem tarvitasid katoliiklased ka surveabinõusid: luteri vaimulikel keelati jutlustamine, nende kirikud anti katoliiklastele, häiriti jumalateenistust jne.

52. Poola-Rootsi sõda. Stefan Bathory surma järel valiti Poola kuningaks *Sigismund*, Rootsi kuninga Johan III-nda poeg. Loomulikult päris Sigismund pärast isa surma ka Rootsi trooni. Nii sai ta kahe riigi kuningaks.

Poolakad tahtsid, et Sigismund oleks peamiselt Poola kuningas, ja võtsid talt lubaduse, et ta viibiks suurema osa valitsemisajast Poolas. Rootslased jälle olid mures oma luteri usu pärast, sest nad kartsid, et Sigismund, kes oli üles kasvanud katoliku usus ja jesuiitide mõju all, võiks hakata Poola mõjul levitama ka Rootsis katoliku usku. Need kartused osu-

Meie kodumaa mitme riigi all umbes a. 1600

tusid ka tõesti põhjendatuks. Sigismund andis küll töotuse Rootsis lubada ainult luteri usku, kuid tegelikult ei pidanud ta sellest kinni. Rootsis hakkasid katoliiklased varsti vabalt tegutsema. Umbusaldus Sigismundi ja rootslaste vahel suurenes veel selle tõttu, et rootslased ei tahtnud, et kuningas juhiks Rootsi riigi asju sellal, kui ta viibis Poolas.

Nõnda arenesid tülid, rootslased valisid endale uue kuninga — Sigismundi lelle *Karl IX*. Puhkes sõda Rootsi ja Poola vahel, mis kandus meie kodumaale a. 1600, seda jälle rängalt laastates. See sõda oli üks lüli suures protestantide ja katoliiklaste vaheliste võitluste sarjas, mille tallermaaks oli Lääne-Euroopa.

Kui Rootsi troonile astus Karl IX poeg *Gustav Adolf*, võttis sõda Rootsile kasuliku pöörde. Rahu sõlmiti Preisil *Altmarki külas* a. 1629. Rahu põhjal läks kogu meie kodumaa (peale Saaremaa, mis liideti a. 1645) Rootsi valdusse.

ROOTSI AEG.

53. **Pärast sõda.** Rootsi alla sattumisega algas meie kodumaal pikem rahuaeg. Sõdadest laastatud ja rüüstatud maa vajaski puhkust, et kosuda. Kogu maa oli jäänud inimestest hoopis hõredaks. Enamik talusid olid tühjad ja põllud söötis. Kohtadel, mis olid otseselt sõja tallermaaks olnud, seisid hoonete asemel ahervaremed. Sõdades oli otsa saanud $\frac{2}{3}$ eesti rahvast. Järele oli jäänud vahest umbes 70 000 hinge.

Ka mõisnikke oli palju hukkunud või põgenenud. Sõja lõppedes said mitmed oma endised mõisad tagasi. Aga palju mõisu läänistati ka rootslastele.

Tühjad talud ei andnud mõisnikele mingit sissetulekut: maksud jäid maksmata, teopäevad tegemata. Et tühje talusid asustada, selleks meelitati asunikke isegi välismaadest. Nõnda tuli talupoegi Soomest, Lätist, Venest ja mujalt. Ka ilmusid tagasi põgenenud eesti talupojad. Tihti rändasid talupojad ühe mõisa piirkonnast teise ja otsisid paremat. Selline rändamine oli Rootsi aja algul üsna laiaulatuseline ega kadunud hiljemgi, olgugi et oli maksev *sunnismaisus*. Seda rändamist kasutasid talupojad relvaks mõisnike omavoli vastu. Kui mõisnik hakkas nõudma üle jõu käivaid makse või tegu, siis talupoeg läks mujale — *kargas ära*.

Nõnda püüdsid talupojad ärakargamise ähvardusel sundida mõisnikke olema mõõdukad koormuste nõudmisel. Mõisnikud jälle omalt poolt otsisid abinõusid, kuidas takistada ärakargamisi, sest oli ju maksmas sunnismaisus. Rootsi valitsus toetas sunnismaisust, kuid mõisnike kaebused said tihti vastuks, et „oleks kõige parem, kui igaüks oma talupoegi kohtleks niiviisi, et viimaseil ei oleks põhjust ära karata“.

Rootsi aja lõpuks koosnes eesti rahvas sunnismaisist talunikest; ainult väike osa oli popse ja taluteenijaid; leidus ka

vabu talupoegi, kes maksid küll mõningaid makse, aga olid vabad teokohustustest.

54. Rootsi valitsus kavatses uuendusi meie maal. Vallutanud meie kodumaa, leidsid Rootsi kuningad siin hoopis teissuguse olukorra kui Rootsis. Rootsis polnud sunnismaisust. Rootsi talupoeg oli isiklikult prii, võis liigelda vabalt, neil oli riigipäeval oma esindus, mõisnikuga olid nad teatavas rendivahekorras.

Seevastu oli eesti talupoeg täiesti mõisniku meelevald all. Maa eest tegi ta mõisale teopäevi ja maksis makse, tõi mõisnikule vilja, loomi, mune jne. Mõisnik oli tema kohtumõistja. Talupoeg ei tohtinud ilma loata kohta vahetada.

Samal ajal ei andnud mõisnikud riigile peaaegu mingit sisetulekut. Ainukeseks kohustuseks riigi vastu oli neil ratsateenistus, iga 15 adramaa kohta pidid nad pidama ühe ratsaniku.

Rootsi kuningad nägid, et siin tuleb ette võtta uuendusi. Tuleb läbi viia õiglasem kord — nagu see oli Rootsis. Esimeseks suuremaks uuendajaks sai meie kodumaa Rootsi alla ühendaja, energiline ning osav *Gustav Adolf*, kes algas kohe kohtu, kiriku ning haridusala korraldamisega.

55. Uus kohtukorraldus. Gustav Adolphi reformidest seisavad esikohal just tema uuendused kohtu alal.

„Kuidas on siin maal korraldatud õiglus? Kus on korralikud ning vannutatud kohtunikud ja kaasistnikud? Mõtelge ometi, kui suurte raskustega on ühendatud, kuni keegi oma õiguse kätte saab. Annaks Jumal, et mul selle ütlemiseks ei oleks põhjust. Igapäevased kaebused aga suruvad välja need sõnad.“ — Nii ütles Liivimaa kindralkuberner kuninga esindajana ühe kohtu avamisel. Loodi kohus, erinev Liivi- ja Eestimaal. Liivimaal näiteks olid kohtuastmed järgmised:

Alamaiks kuhtuiks olid *maakohtud*, millede tegevusest algul ka talupojad osa võtsid.

Maakohtute otsuste peale võidi edasi kaevata *lossikohtuile*, milliseid oli Liivimaal kolm.

Kes lossikohtu otsusega rahul polnud, võis kaevata *Tartu õuekohtusse* kui kõrgeimasse kohtuastmesse.

Uus kohtukorraldus pakkus talupoegadele mõndagi paremust: nad said õiguse mõisniku peale kaevata, kui see neid kohtles ülekohtuselt; tähtsamais asjus mõistis nende üle kohut mitte enam mõisnik, vaid riigikohus. Mõisnikule jäi nüüd ainult väiksemate süütegude puhul kodukari-õigus, mille ülemmäär piirati 10 paari vitsadega.

56. Kirikuelu korraldamine. Kirikuelu oli sattunud hoopis korratusse. Kirikuõpetajaist-pastoreist oli enamik harimata ja oma ametile ebakõlvulised. Samuti armetus seisukorras olid kirikud ja kiriklad.

Kokkuvõtlikult kirjeldab üks pastor tolelaegseid olusid järgmiselt:

„Pika sõja läbi olid mitte ainult kirikud ja jumalakojad hävitatud, vaid alguses oli maal üldse väga vähe hingekarjaseid, nendegi hulgas palju vilumatuid, tooreid ning harimatuid ja sääraseid, kel peale preestrikuue polnud midagi preesterlikku. Küll katsuti seda viga mitmel viisil kõrvaldada: sinna ja tänna kirikusse pandi ametisse Saksamaalt väljakihtatud pastorid, seati ametisse ka noori inimesi, — aga sellega polnud kaugeltki kõik raskused võidetud. Need, olles rootslased ja sakslased, ei tundnud maa keelt ega olnud neil mingit juhatust selle õppimiseks. Ja

mis kõige viletsam: polnud ju ühtki raamatut, koguni katekismustki. Siis ei saanud need pastorid kaua aega muud teha, kui ajuti kogudusele üks-teiselt laenatud väljakirjutatud raamatuist natuke (jumal teab mida?) ette lugeda, armulauale võtta ja ristimisi toimetada, inimesi laulatada, nii hästi-halvasti, kui suutsid, — ning vananesid või surid enne keele selgeksaamist, mispärast kogudustes oli tuttav järgmine vanasõna: „Pastoreile küll maksuma pean, aga Jumalast ja ta sõnast vähe tean.“

Rootsi valitsus püüdis kirikuellu parandusi luua: kirikud parandati või ehitati uued ja ametisse seati korralikumad pastorid. Et kirikuellu korralikkuse järele valvata, asutati kõrgem kirikuvalitsus — *konsistoorium* — ja pandi ametisse ülemvaimulik — *superintendent*. Aja jooksul hakkasid ilmuma ka mõned eestikeelsed vaimulikud raamatud: Lutheri katekismus, tartukeelne laulu- ja palveraamat, „Ma Kele Koddo ja Kirgo Ramat“ jt.

57. **Rahvahariduse edendamine.** Gustav Adolf oli ise haritud mees, kes oskas mitu keelt ja tundis hariduse väärtust. Kõrgemaile ametnikele andis ta käsu järele uurida, kuidas koha peal lugu vanasti koolidega olnud, kuidas neid ülal peetud, kuhu see kõik jäänud, kui palju oleks koole vaja ja kui palju õpetajaid tuleks ülal pidada ja kuidas jälle algust teha, et asja paremale järjele seada.

Kõigepealt mõtles Gustav Adolf kõrgeimale õppeasutusele. Maale oli vaja haritud jõude: pastoreid, arste ja ametnikke, kes tunneksid kohalikke olusid ja rahva keelt.

Aastal 1630 asutati Tartusse esimene gümnaasium, kuhu pidi võetama ka talupoegade lapsi. Gümnaasium asutati järgmisel aastal ka Tallinna.

Gustav Adolfi otsusega muudeti Tartu gümnaasium a. 1632 ülikooliks. Ülikooli avamine toimus suure pidulikkusega. Avakõne pidas kindralkuberner, kes ütles:

„Sellest kõrgest heateost peavad mitte ainult aadel ja kodanikud kasu saama, vaid ka vaesed talupojad, kel seni oli

täiesti keelatud midagi õppida, et ühes nende kehaga saada ka nende vaimu omanduseks ja teha nad pärisorjadeks. Nüüd aga oleks iseäranis suur heategu, kui ka need alamast seisusest inimesed, kel puudus on ihutoidust, siiski võiksid vaimuvara omandada.“

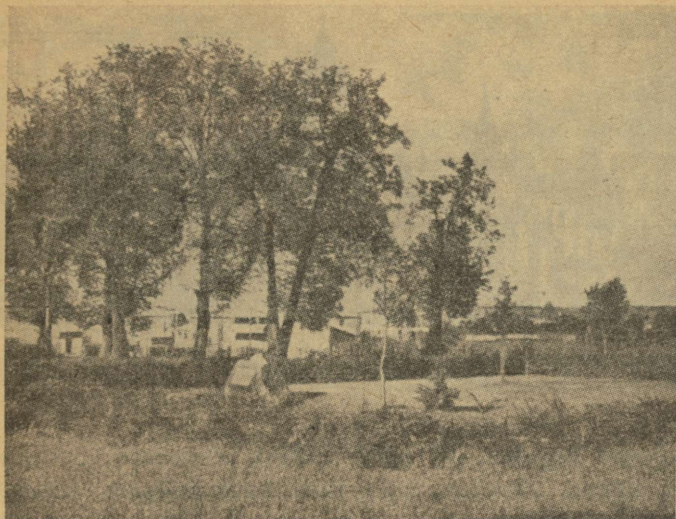
Maal aga ei tahtnud alamate koolide asi kuidagi edeneda. Pastoreile tehti küll kohustuseks, et nad pühapäeviti rahvale katekismust ette loeksid, nõnda et rahvas suudaks järele ütelda; et nad käiksid külades ja kodudes, kusjuures nad niihästi noori kui ka vanu pidid küsima, mis nad Jumala kohta on õppinud ja mida nad usuvad. Seejuures pidid nad mittemõistjaid õpetama, paremini mõistjaid aga kiitma. Aga sellest kõigest oli vähe, rahvas ei mõistnud lugeda. Pealegi ei sallinud talupojad selliseid koduseid katsumisi; juhtus sageli, et kui pastor tuli külasse, siis kogu noorsugu jooksis metsa, kuna vanemad inimesed keeldusid vastamast.

Varsti jõuti äratundmisele, et nõnda edasi ei saa. Pastoreile oli vaja abilisi, kõstreid ja kooliõpetajaid, kes õpetaksid rahvale ka lugemist.

Forseliuse seminar Piiskopi mõisa s. Rahva-kooli-õpetajate ja köstrite ettevalmistamiseks asutas noor usuteadlane *Bengt Gottfried Forselius* Tartu lähedale *Piiskopi mõisa seminari*, mis alustas oma tegevust a. 1684. Seminaris õpetati lugemist, katekismust, laulmist, kirjutamist ja pisut rehkendust. Hiljem olevat õpetatud veel veidi saksa keele lugemist ja raamatuköitmist. Et raamatuid oli väga vähe, kirjutas Forselius ise aabitsa, mille järgi lugemist õpiti.

Seminari võeti vastu eesti talupoegade lapsi. Seal õppis kõrvuti 14—15-a. poisikestega ka habemikke mehi. Ülalpidamist said kasvandikud riigi poolt.

Varsti aga hakkasid levima jutud, et Forselius rikkuvat oma kooliga talupojad ära, nad jäävat laisaks, võõrduvat tööst ega kuulvat enam mõisnike sõna. Rahva seas aga levi-

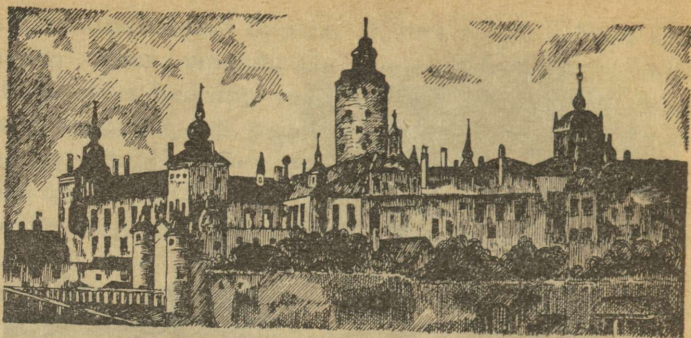
Forseliuse koolmeistrite-seminari aset tähistav
mälestuskivi Tartus.

sid kuuldused, nagu viidaks kõik seminari kasvandikud pärast kooli lõpetamist võõrale maale kroonut teenima, nii et vanemad oma poegi enam näha ei saavat.

Et neid kuuldusi tühjaks teha ja kuningalt kaitset leida, sõitis Forselius Stokholmi kuninga juurde, võttis kaasa kaks ärksamat õpilast *Ignati Jaagu* ja *Pakri-Hansu Jüri*. Kuninga ees küsitles Forselius poiste teadmisi, seletas oma hea algatuse mõtet — ja sai lahke toetuse osaliseks.

Hiljem sõitis Forselius teist korda Stokholmi kuninga juurde. Tagasisõidul tõusis torm, laev hukkus — ja meie rahvakooli isa leidis voogudes külma haua.

Pärast Forseliuse surma jäi seisma ka Piiskopi mõisa seminar. Seminari kasvandikud aga said enamasti köstrite kohad

Kuningaloss Stokholmis.

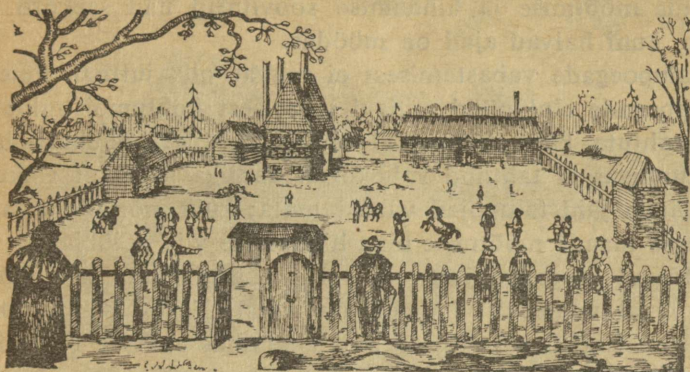
ja jatkasid haridustööd rahva hulgas. Esimesed köstrikoolid pandi käima. Nendeks olid tihti kirikumõisade rehetared, kuhu talviti kogunes lapsi ja kus siis Forseliuse kasvandikud neile peerutule valgel raamatutarkust õpetasid.

58. **Riigimaade jagamine erakätesse ja riigimaksud.** Rootsi riik pidas palju sõdu. Sõjad nõudsid suuri väljaminekuid. Et rohkem raha saada, selleks müüs ja pantis *Gustav Adolf* rea riigimõisu. Suure osa aga kinkis teenete eest. Samuti toimis ka tema tütar kuninganna *Kristiina*. Nõnda oli Liivimaa varsti peagu kogu haritud riigimaa läinud erakätesse.

Riigimõisade äraandmisega läks riigil kaotsi järjekindel sissetulek, sest peale tulu, mis andis mõis ise, kaotas riik kõik maksud, mis mõisa talupojad maksid vilja, loomade jne. näol. Eramõisad aga ei andnud riigile peaaegu mingit tulu.

Nõnda kaotas riik korrapärase sissetuleku. Riigi puudujäägid läksid järjest suuremaks. Hakati otsima abinõusid, kuidas riiki rahahädast päästa.

Viimaks jõuti otsusele, et kõige kasulikum on mõisad jälle riigi kätte tagasi võtta — tagastada.

Mõisaõu Rootsi ajal.

59. Mõisade tagastamine — reduktsioon. Mõisade tagastamine oli Rootsi riigipäeval mitu korda arutamisel, kuid aadli vastuseisu pärast ei nihkunud asi paigast. Alles siis, kui Rootsi troonile sai kuningas *Karl XI* (1660—1697), viidi läbi tagastamine kui ka teised suured uuendused.

Karl XI tegi meie kodumaa aadlile teatavaks, et:

- 1) *mõisad tuleb tagastada*, välja arvatud need, mis enne Orduriigi langust olid craomand;
- 2) tuleb ette võtta *maade mõõtmine ja hindamine* ning selle alusel talupoegade maksude ja töökohustuste revideerimine;
- 3) tuleb *kaotada sunnismaisus* ning talupojad vabastada.

Mõisnikud ei tahtnud nõustuda kuninga ettepanekuga. Mõisade tagastamise kohta nad vastasid: „Meid pannakse haletsemisväärseesse seisukorda, kus nii üks kui teine peab kaotama oma leivaraasukese ning sattuma äärmisse vaesusse ja koguni sandikepini. Kogu rüütelkond palub kõige sügavamas alandlikkuses, et see raske ettepanek kunagi täitmist ei leiaks.“

Maade mõõtmise ja hindamise soovitasid nad seekord ära jätta, kuni halvad ajad on möödas.

Talupoegade vabastamisest ei saavat olla juttugi. Polevat talupoegade elul nüüd midagi viga, sest kohtumõistmine on riigikohtute käes, mõisnikul on vaid väike kodukari-õigus.

Kuningas ei tahtnud vahekorda aadliga lõplikult rikkuda, seepärast jäid talupojad vabastamata; kuid mõisade tagastamise ja maade mõõtmise ning hindamise viis ta läbi.

Mõisade tagastamisega läks riigi kätte suur hulk mõisu: Liivimaal umbes $\frac{5}{6}$ haritud pinnasest, Eesti- ja Saaremaal vähem. Riigistatud mõisad anti enamikus endisile omanikele rendile. Riik sai nüüd jälle mõisadest korrapärast sissetulekut.

60. Maade mõõtmine, hindamine ja vakuraamatud. Maade mõõtmine ning hindamine teostati selleks, et saada õiglase maksustamise aluseid. Arvestada tuli mitte ainult maa suurus, vaid ka headust.

Ka tuli nii riigi- kui ka aadlimõisa tulud täpselt üles märkida, samuti ka, kui palju mõisal oli talupoegi ning milliseid makse ja kohustusi need mõisa vastu kandsid. Andmete saamiseks pidi mõisale kuuluvad talupojad, samuti kõrtsmikud, möldrid, valitsejad, kupjad ning teised teataval päeval kokku kutsutama. Pidi ka järele vaadatama mõisa mõõdud ning kaalud, mida tarvitati talupoegade andamite vastuvõtmisel. Ka uuriti järele, kuidas suutis talupoeg täita oma kohustusi ning kas jäi ta ka võlgu. Kõik talupoegade kohustused mõisa vastu, nii maksud kui ka teokohustused, pidi üles märgitama erilisisse vakuraamatuisse.

61. Eestlaste elu Rootsi aja lõpul. „See oli vanal heal Rootsi ajal“, ütlesid talupojad hiljem, kui nende elu muutus märksa halvemaks.

Rootsi kuningad, eriti Karl XI, tegid eestlaste elu kindlustamiseks nii mõndagi, kuid palju jäi järgneva suure sõja tõttu tegemata.

Näide rootsiaegsest elamust.

Endiselt jäi maksuma sunnismaisus. Omavoliliselt ei tohtinud talupoeg kuhugi kolida, oli nagu koha külge kinni naelutatud. Ainult kui mõisnik lubas mujale elama asuda, siis võis.

Talu oli talupojal nagu oma, ta võis seda küll pidada, aga müüa ja rentida ei võinud. Teiselt poolt jälle ei võinud mõisnik talupoega talust ka välja ajada, kui talu oli vähegi korralikumalt peetud.

Keskmiised talud olid suuruselt $\frac{1}{4}$ adramaad, see oli umbes 20 hektaari põllumaad, pealeselle muidugi karja- ja heinamaa. Selle maaga oleks korralikult elada saanud, kui kõik sissetulek oleks jäänud talupojale endale. Aga pool talu sissetulekust tuli ära anda mõisnikule ja riigile (kroonule).

Mis ja kui palju tuli talul ära anda, selleks näide: Nõo kihelkonna Sibbe talu peremees Jaak, kelle talu suurus oli $\frac{1}{4}$ adramaad, pidi vaku-raamatu järgi maksuma aastas $1\frac{1}{2}$ tündrit rukist, 2 t. otri, 3 t. kaeru, 1 leisika linu, $\frac{1}{2}$ leisikat kanepit, 3 naela lõnga, 5 naela mett, 1 lamba,

2 taalrit vakuraha, 1 taalri jaosemaksu, 1 niinköie, 2 koormat puid, 1 koorma heinu, 1 ehituspaldi. Teomeheks mõisasse tuli tal saata aasta läbi kolm päeva nädalas hobusemees ja jüripäevast mihkkipäevani jalamees — samuti kolm päeva nädalas.

Umbes neidsamu koormusi kandsid talupojad ka enne, kui polnud veel vakuraamatuid. Kuid siis võis mõisnik talupoja kohustusi muuta nõnda, kuidas ta arvas. Seepärast ei püüdnudki talupoeg nii väga koguda ja korjata. Loomi oli seetõttu vähe ja põllud ei saanud korralikku väetust.

Karl XI-nda määrustega ja vakuraamatutega asi paranes. Nüüd olid talupoja kohustused vakuraamatuis täpselt üles märgitud — ja keegi ei võinud talt rohkem nõuda. Nüüd oli ka mõtet rohkem koguda ja üle jätta. Oli nagu suurem huvi töötada. Mis üle jäi, selle võis linna viia ja ära müüa. Loomade arv hakkas tõusma, põllud said paremat väetust, saak suurenes.

Gustav Adolfi ajast peale oli Rootsi riik läinud järjest tugevamaks. Loomulikult ei sallinud seda naabrid. Taani, Poola ja Vene ootasid ainult soodsat juhust, et Läänemere-maades vähimalt endisi valdkondi tagasi võita, sest sinne rannik oli kõigile tähtis.

Kui nüüd Rootsi kuningas Karl XI suri ja troonile astus ta alaealine poeg Karl XII, siis asutasid Rootsi vastased sõjaliidu, kuhu kuulusid Taani, Poola ja Vene. Nõnda algas *Suur Põhjasõda* (1700—1721).

EESTI LANGEMINE VENEMAA ALLA.

62. Vene tsaar Peeter I Suur. Põhjasõja ajal valitses Venemaal tsaar Peeter I. See oli suur vene elu uuendaja, *reformaator*, kelle juhtlauseks oli: „Tahan tõsta oma rahva jalule.“ Sest Venemaa oli sajandi võrra Lääne-Euroopa kultuurist maha jäänud.

Juba lapsepõlves harras-
tas Peeter I sõjamänge.
Mängukaaslastest moodus-
tas ta lääne-euroopalikult
korraldatud väesalku. Hil-
jem kujunesid neist keiser-
liku ihukaitse rügemen-
did — *kaardiväe polgud*.

Peeter ei saanud korra-
likku haridust. Kaheteist-
kümne-aastasena tekkis tal
suur himu õppida, selleks
tõuke andis läbikäimine
Moskvas asuvate välis-
maalastega. Ta laskis tuua
endale igasuguseid töö-
riistu: puusepa, lukusepa,
raamatutrükkija ja -kõitja
omi. Aga toodi ka raamatuid. Kõike tahtis ta osata.

Kord leidis Peeter kolikambrist vana *purjepaadi*. Hollandi
meistritel laskis ta selle korda seada ja õpetada endale laeva-
dega sõitmist ja muid laevandusse kuuluvaid teadmisi. Nüüd
võis ta oma kaaslastega järvele sõita ja merelahinguid pidada.

Et Venemaal suuremaid laevu ehitada ei osatud, reisis Peeter
ise välismaale. Ta oli ka välismaast palju imelikku kuul-
nud, nüüd tahtis ta seda oma silmaga näha, et õppida pare-
mini Venemaad valitsema.

Hollandi linnakesele Saardamile lähenedes nägi Peeter lahel
paati, kus istus mees rahulikult õngitsedes.

„Hei, meister Kist, sõida siia!“ hüüdsid Peetri kaaslased,
sest nad tundsid õngitsejat, kes oli Moskvas elanud.

Kist ei tahtnud oma silmi uskuda. Punane kuub seljas,
purjeriidest püksid jalas ja lai müts peas, seisis Vene tsaar ta

ees ja palus, et Kist kellelegi ei ütleks, kes ta on; siis palus ta temalt korterit.

„Mul on ainult pisike kahe aknaga onn,“ vaidles Kist imes-
tudes.

Onn jagati pooleks — ja Peeter asus ühte poolde korterisse. Ostnud endale tööriistad, töötas Peeter hommikust õhtuni laevaehitusplatsil. Kodus valmistas ta endale puusängi, käis turul toidukraami ostmas, kandis puid tuppa, tegi tuld ja keetis ise toitu.

Hollandist sõitis Peeter Inglismaale. „Kui ma poleks käinud Inglismaal õppimas, oleksin jäänud tavaliseks puusepaks,“ tähendas ta hiljem.

Jõudnud Venemaale, hakkas Peeter uuendusi teostama. Nende kaudu tahtis ta tõsta oma kodumaa teiste rahvaste tasemele. Ta oli välismaalt kaasa toonud hulga õppinud meistreid, kes pidid töökode asutama ning juhtima ja vene rahvast õpetama.

Kui vene suurnikud teda tagasitulekul tervitasid, võttis ta käärid ja lõikas nende suured habemed maha.

Et raha vaja oli, võisid rikkad kaupmehed oma habeme alles hoida, makstes selle eest sada rubla; talupoeg linnas käies maksis kopika, kui tahtis habet hoida.

Peeter Suur mõistis, kui tähtis on uuenduste teostamiseks *ühenduse pidamine Lääne-Euroopaga* ning kui tähtis on selleks Läänemeri, millest Venemaa oli Rootsi poolt eemale tõrjutud. Peeter otsustas juurdepääsu Läänemerele jälle kätte võidelda.

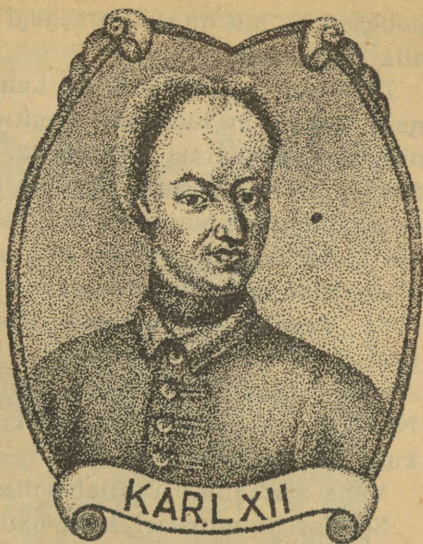
63. **Suure Põhjasõja algus.** Rootsi kuningas *Karl XII* esialgu riigiasjust suurt ei hoolinud, vaid käis meelsamini jahil. Nüüdki pidas ta parajasti karujahti, kui talle teatati, et Poola kuningas piirab juba Riia linna. Mõne aja pärast tulid uued teated: Taani kuningas alustanud sõjategevust ja ka Peeter I marssivat oma vägedega Narva suunas.

Nüüd astus Karl XII kiiresti tegevusse ja näitas nii suurt vaprust ja osavust, et pani kõik imestama.

Kõigepealt otsustas ta taanlasi karistada. Et laevad Taani ranna ligi ei pääsnud, siis kargas kuningas merre, sõdurid ta kannul. Mõõku ja püsse pea kohal hoides, vaenlase kahurimüra ja püssiragina saatel jõuti kaldale. „See peab edaspidi minu muusika olema,“ naljatas ta oma kaaslastele, kui kuulid kõrva äärest mööda vuhisesid. Ja säärasele vaprussele ei suutnud taanlased vastu panna. Kopenhaageni väravate ees tehti rahu.

Ühel oktoobrikuu päeval a. 1700, kui möllas torm ja meri lainetas, nähti sõitvat Pärnu sadamasse suuri sõjalaevu. Ühe laeva lael käis poisikeseohtu noor sõjamees kärsitult edasitagasi. Rõugearmid katsid pruunikaid tõsiseid põski, silmis aga välkus tuli. Jalas olid tal kõrged säärsaapad, kaelas must rätik, käes põdranahast kindad, mis ulatusid küünarnukkideni. See oli Karl XII, kes astus Pärnus maale, et teisi vaenlasi karistada.

Pärnus võeti kuningas vastu suure vaimustusega. Vahepeal oli Vene tsaar Peeter I asunud juba Narvat piirama. Niipea kui Rootsist abivägi pärrale oli jõudnud, ruttas Karl edasi Tallinna poole. Pärnu aga jättis ta ratsu maha mälestuse —

„Rootsi Raudpea“.

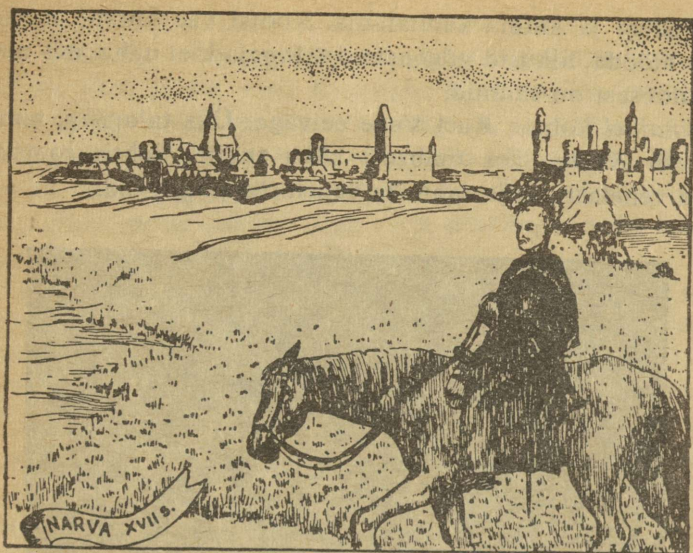
hobuseraua, mis on veel praegugi seal näha postkontori räästa alla kinnitatult.

Tallinnas tahtsid linnaisad kuningat lahkesti kostitada, aga neile teatati, et kuningas kingitustest suurt ei hooli ja viina ning muud säärast ei tarvita. Viimaks pakuti kuningale 500 tündrit kaeru. Selle võttis ta tänuga vastu, sest sõjamoona eest tahtis ta esmajoones hoolitseda. Tähelepandamatult lahkus ta Tallinnast ja tõttas *Rakverre*, mis oli määratud Rootsi sõjavägede kogunemispaiaks.

64. **Venelaste hirmuteod Alutaguses ja Virumaal.** Vahepeal oli Vene 5000-line eelvägi *Šeremetjevi* juhatusel asunud Alutagusesse ja Virumaale, kuna peavägi hakkas piirama Narva linna. Hirmu ja õudust külvasid venelased igale poole, kuhu nad aga ilmusid.

Vana ajaraamat jutustab sellest järgmist:

Sakslasi ja rootslasi, keda nad vihkasid, võtsid nad mööda minnes kinni ja kohtlesid neid väga jõledasti. Talupoegi tapsid nad osalt kohe maha või piinasid nad surnuks. Osa talurahvast viisid nad hirmsa peksu ja koleda kohtlemisega Venemaale. Nad põletasid maha mõisu, külasid ja kirikuid. Kiskusid surnud haudadest välja, naelutasid nad seintele, teotasid neid igapidi ja said veel paljude hirmsate jõledustega hakkama. Seepärast algas kogu maal kole põgenemine. Tühjadesse elamutesse ilmusid mõned hulkujad poisid tagasi, võtsid ja riisusid, mis põgenejad maha olid jätnud. Kuhu aga vaenlane ilmus, seal tegi ta veel seisvad hooned tuhaks, viis siit ja sealt mitusada veist ära, võttis kaasa valmispeksetud vilja. Põldudel olev vili kas söödeti loomadele või põletati, tallati ja hävitati muul viisil. Igasugune julgus ja lootus kipus kaduma. Küll läkitas Rootsi kindralkuberner üleskutse, et inimesed, seisusest ja ametist hoolimata, varustuksid relvadega, asuksid jõgede ja õõnesteede äärde ja takistaksid vaenlase edasitungimist, kuni kuningas appi jõuab. Et aga keegi

Narva Põhjasõja eel. Paremalt Vene „Jaanelinna ehk Ivangorodi“ kindlus. Keskelt Rootsi kants. Nende vahelt läbi voolab Narva jõgi.

selle üleskutse peale end ei lasknud tööle rakendada, siis jäi see täitsa mõjuta. Tallinnasse kogunes nii palju inimesi, et vaevalt võis vaba nurka leida.

65. **Narva lahing a. 1700.** Rakverest leidis Karl XII üle kaheksa tuhande hästiõpetatud sõjamehe ja 37 kahurit. Nendega asus ta teele, et kallale tungida mitmekordselt arvukamale (umbes 40 000) vaenlasele, kes piiras Narva linna. Enne teeleasumist aga laskis ta kuulutada, et kes on arg ja peab sõjakäiku liig kardetavaks, see jäägu maha. Selliseid aga ei leidunud.

Teed olid väga põhjatud ja porised. Venelased olid maa paljaks riisunud ja hooned maha põletanud, nii et sõjavägi

pidi nälga ja külma kannatama. Rootsi väe kõrval, metsi ja võsu mööda, liikusid põgenenud talupojad, et näha, mis nende varandusest on saanud.

Pühajõel kohtas Karl Vene eelväge. Üks talupoeg, nimega *Tehvan Raabe*, kes ümbrust hästi tundis, juhtis rootslaste salga venelaste selja taha. Ja venelased põgenesid.

Tehvan Raabe juhib Rootsi väed venelaste selja taha.

Mõni kilomeeter *Narvast* siinpool seadis Karl oma väed võitlusvalmis. Kahe raketi üleslaskmisega anti märku kalalätungiks. Möllava lume- ja vihmajagu saatel, mis peksis vaenlasele otse näkku, tormasid rootslased nii tugeva hooga

peale, et jalavägi tungis juba veerandtunni jooksul Vene laagrisse. Seepäale kihutas võitlusse Rootsi ratsavägi ja ajas vaenlase väed täiesti segi. Kuningas Karl võitles, juhatas ja õhutas ise igal pool, kus häda suurenes. Kord kukkus ta ühes ratsuga sookraavi, kust soome sõdurid ta välja tõmbasid; kuid kuninga hobune ja teine saabas jäid porri. Kaelaräतिकut hiljem kaelast võttes kukkus sealt välja püssikuul, mille tulekut ta polnud märganud.

Vene vägi aga oli segi paisatud. Metsikul põgenemisel püüdsid venelased pääseda üle Narva jõe, kuid sild murdus — ja loendamatud hulgad uppusid. Meeletus vihas tungisid vene sõdurid oma välismaalastest ohvitseride kallale, süüdistades neid äraandmises. Vene ülemjuhataja hüüdis: „Saatan juhtigu säherdusi sõdureid!“ ja andis end ühes mitme teise väeülemaga vangi. Venelaste kaotus oli täieline. Tsaar Peeter, kes paha aimates ise kohal ei viibinud, ei näinud oma väe hävingut.

Pärast Narva lahingut asetaski Karl XII oma sõjaväed talikorterisse. Ise asus ta elama poollagunenud *Laiuse lossi*. Siit tegi ta vahetevahel väljasõite ja käis karu- ning põdrajahil. Aga sula ilmaga tegi lumesõda. Laiuse kirikumõisa aeda istutas ta oma käega kolm pärna. Talupoegi kohtles ta lahkesti ja jättis endast kõikidele hea mälestuse.

1701. a. kevadel lahkus Karl Laiuselt, võttis kaasa paremad väeosad ja ruttas sõdima poolakatega. Nõnda jäi meie kodumaa peaaegu saatuse hooleks.

66. Põhjasõja edaspidine käik. Alistumine Venele. Peeter I ei pidanud veel end võidetuks. „Rootslastelt me õpime võitma neid endid,“ tähendas ta. Ta kogus, korraldas ja õpetas sõjaväge. Varsti tungisid Vene väed meie kodumaale.

Rootsi väeülem *Schlippenbach* ei suutnud väikesearvulise sõjaväega kindral *Šeremetjevi* väele vastu panna. Venelased said täielise võidu. „Jumal tänatud“, ütelnud Peeter, kui saa-

nud teateid võidust, „nüüd oleme nii kaugel, et kaks venelast võivad võita ühe rootslase. Veel mõned aastad — ja me võime sõdida mees mehe vastu.“

Et oma võimu Läänemere ääres kindlustada, asutas *Peeter a. 1703* Neeva ääres jõesuudmesse *Peterburi linna*.

Aastal 1704 saatis Peeter oma Peipsi laevastiku Emajõkke, et vallutada Tartu. *Kastre* mõisa kohal pörkasid Vene ja Rootsi laevastik kokku. Mõisa all olid venelased mitu palki üle jõe asetanud, palkide taha asusid nende laevad. Jalamehed asusid kahel pool kaldal. Rootsi laevad aga kihutasid kiiresti pärivett alla ja sattusid palkide otsa. Mõlemalt kaldalt andsid vene kahurid ja püssid tuld. Meeleheitlikult võideldes kargas paarsada rootslast kaldale ja raiusid endile Tartu poole tee läbi. Rootsi laevastiku juht, nähes, et pääsimine on võimatu, ruttas alla püssirohukambrisse ja laskis laeva õhku. Nüüd oli venelastel tee lahti. Tsaar Peeter ise ilmus vägesid juhtima.

Varsti langes Tartu, siis Narva.

Õudne oli hävitustöö, mida Vene väed meie kodumaal korda saatsid. Tsaar ise oli andnud käsu hävitada kõik, mis võimalik, sest ta ei olnud veel kindel, et see maa temale jääb. Ja väejuhid püüdsid käsku täita täpselt, nõnda et tsaarile võidi teatada: „Vaenlase maal ei ole hävitada enam midagi. Kõik kohad on tühjad ja lagedaks tehtud. Mehi, naisi ja lapsi on võetud vangi tuhandete kaupa, samuti ka hobuseid ja veiseid. Keda kaasa ei saadud võtta, pisteti läbi või raiuti tükkideks. Kogu Liivimaa ja osa Eestimaast on nii tühi, et kohad on ainult veel kaardil olemas. Kõik need aga, kes on läinud paku soodesse ja metsadesse, hoiduvad minu arvates nüüd kindlasti sinu poole.“

Võitnud vahepeal Poola väed, pöördus Karl XII uuesti Venemaa vastu, liikudes oma vägedega Vene sisemaale. Venelased esialgu taganesid. Viimaks löödi *Poltava* linna juures

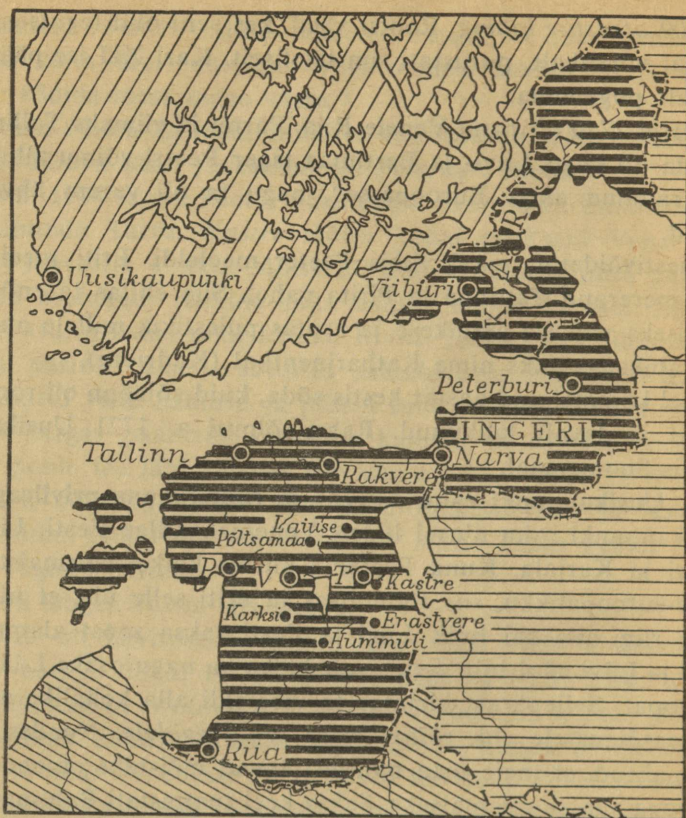
a. 1709 otsustav lahing. Rootsi väed, kes seni olid tegutsenud kõikjal võidukalt, purustati siin täieliselt. Karl XII ise pääsis vaevalt põgenema.

Aastal 1710 alistusid Venele Riia, Pärnu ja viimaks Tallinn. Nõnda oli kogu Liivi- ja Eestimaa tsaar Peetri võimu all. Ta oli „raiuunud akna Euroopasse“, nagu ta oli varem ähvardanud.

Uuestivõidetud maal viibis Peeter meeleldi. Eriti meeldis talle mererand Tallinna ja Pirita vahel. Siia ehtas ta endale elamiseks väikese majakese ja asutas puiestiku, millele andis oma abikaasa auks nime Katharinenthal (Kadriorg).

Veel kümme aastat kestis sõda, kuid sõjaõnn oli rootslastelt jäädavalt lahkunud. Rahu sõlmiti a. 1721 Uusikaupunkis Soomemaal.

67. **Uusikaupunki rahu a. 1721 ja rüütelkonna privileegid.** Uusikaupunki rahu alusel liideti Venemaa külge Eesti, Liivi, Ingeri ja Karjala. Kuna Peeter I austas kõike välismaist ja lääne-euroopalikku, siis rõõmutses ta eriti selle üle, et nüüd Vene riigi alla sai hulk Liivi ja Eesti saksa soost alamaid. Eesti ja Liivi näol tuli Venemaale külge ka nagu osake Lääne-Euroopat. Sellepärast kirjutas ta meeleldi alla kohalike aadlike eesõigustele ehk *rüütelkonna privileegidele*. Nendes oli ette nähtud, et meie maa mõisad jäävad mõisnike omandiks, talupoeg aga sunnismaiseks. Saksa keel tunnustati Baltimaade ametlikuks keeleks, milles tuli asju ajada. Luteri usk tunnustati ametlikuks usuks. Ka jäeti meie maale tema Rootsi ajal väljakujunenud *seisuslik omavalitsus*, eraldi Liivis ja Eestis. Selle alusel pidi maad valitsema *rüütelkond* — mõisnikud, kes enda seast juhi valisid. Liivis nimetati seda juhti *maamarssaliks*, Eestis aga *rüütelkonna peameheks*. Vahetevahel pidi ka rüütelkonna esindus — *maapäev* — kokku tulema, samuti eraldi Liivis ja Eestis. Maamarssalit ja rüütelkonna peameest abistasid valitsemise juures *maanõunikud*. Aga et

Maad, mis Uusikaupunki rahu alusel liideti Venemaa külge.

tsaari teaks, mis siin maal sünnib, siis oli ta õigustatud siia oma esindaja — kindralkubeneri nimetama. Kuid ta nimetas selle tavaliselt kohaliku aadli keskelt. Ja isegi tsaari õue juures pääsid saksa aadlikud maksvusele ning juhtivaile kohtadele kui rohkem haritud Vene riigi kodanikud. Sellega aga polnud eesti talupojal mingit riiklikku kaitset loota. Kõik rootsiaegsed

kaitsemäärused, vakuraamatu korraldus ja muu kaotas nüüd maksvuse, talupoeg sattus mõisniku piiramatu voli alla. Olid küll olemas erilised „politseikohtud“ — Liivis *sillakohtuks* ja Eestis *adrakohtuks* nimetatud —, kuid sealt polnud mingit abi loota, sest ka kohtunikeks olid mõisnikud. Nii kujunes *pärisorjus* lõplikult välja.

Ühtlasi aga tähendasid rüütelkonna omavalitsus ja privileegid eestlusele pääsu ja säilimist: tänu neile jäi meie kodumaa siiski Venemaast eraldatud Lääne-Euroopa nurgakeseks, kultuurimaade hulka kuuluvaks. Eestlasi ei ähvardanud ka kiiresti sigivate venelaste keskele sulamine, meie maad kui tähtsat, aga hõredasti asustatud piirmaad ei ähvardanud nüüd asustamine venelastega.

68. Pärast Põhjasõda. Pärast Põhjasõda oli maa rüüstatud ja lage. Palju külasid ja mõisu, eriti suurte teede läheduses, oli maha põletatud, elanikud kas surma saanud või kohalt põgenenud. Terveina püsinud küladest nõudsid nii rootslased kui ka venelased vilja vägede ülalpidamiseks ja veoloomi ning mehi küüdiks. Sageli tuli ära anda viimne viljatera.

Palju linnu ja peaaegu kõik alevikud olid venelaste poolt hävitatud. Nii seisis varemeis Tartu, Viljandi, Rakvere, Karksi, Põltsamaa. Nende elanikud olid osalt vangi viidud, osalt surma saanud või põgenenud.

Tallinnas tegi sõja lõpul hävitustööd „must-surm“ — katk. Tallinna elanikest olevat järele jäänud umbes 2000 inimest. Suremisi olnud nii palju, et pole jõutud kiriklikult matta ega hingekella lüüa, maetud ilma registreerimata ühishaudadesse.

Ka maal surid mitmel pool terved külad tühjaks. Vana jutt räägib, et tühjades küldes olevat lüpsmata lehmad ammudes ringi joosnud, hoolitsevaid peremehi otsides. Riia ja Pärnu vahe olnud nii tühi, et teekäija kogu maa ulatuses polevat kuulnud koera haukumist ega kuke kiremist.

Kulus palju aega, enne kui toibuti sõjahaavust.

Missuguses seisundis oli näiteks Tartu linn veel enam kui kümmeaastat pärast rahuõlmimist, sellest kirjutab pürjermeister kubernerile järgmist:

„Rootsi ajal oli meie linn piiratud valli ja müüriaga, milles neli väravat oli iga päev avatud. Linnas oli 219 maja, neist 141 kivist, 71 puust. Majad olid ehitatud uuema aja ehitusviisi järgi, mis andis linnale väga kauni ilme, eeslinn oli suur ning kaugeleulatuv. Nüüd on vallid ja müürid suuremalt osalt hävitatud, nii et paljudes kohtades käiakse üle müüride ja vallide ning väravaid kasutatakse vähe. Praegu on linnas 69 maja, millede hulgas 8 kivimaja on küll parandatud, kuid veel mitte täiesti korras. Teisi maju tuleb pidada rohkem onnideks kui majadeks.“

Kuulsas „Käsu Hansu nutulaulus“ Tartu linn kurdab muu seas:

Minno illusš torre näggo,
Minno falli ferrifu,
Minno fallis karw ning teggo,
Mo koo, minno põningo,
Kif om mahha saddanu,
Štse ärra mäddanu,
Minda faisa ma nüüd fiin.
Oh, ma waene Tartu-liin!

69. **Pärisorjus Vene ajal.** Loomulikult ei jäänud maa nii tühjaks ja paljaks. Korduvalt on eestlane ennegi oma maa ikka ja jälle uuesti üles ehitanud, kui võõrad selle on ära rüüstanud. Ja tegi seda nüüdki.

Rahvast oli sõjas otsa saanud. Ellujäänud kündsid sööti jäänud põllud jälle üles, raiusid uksemi tungiva võsa jälle maha. Löödi üles ajutised onnid ja laudad. Varsti langes jälle seeme mulda ja ammusid veised ümber inimese.

Aga mitte ainult talutöö polnud teha: ka mõis oli varemeis ja mõisapõllud söötis. Mõisnik tahtis jälle endale elamut

Pulmapidu XVIII sajandil Põltsamaal.

saada, pargi selle ümber, tallid ja laudad lähedusse. Aga mõisnik oli oma-aja haritlane, seotud tsaari õuega, ta tahtis ajakohaselt elada, õppida, raamatuid muretseda, pilte, noote hankida, välismaale sõita. See kõik nõudis kulu, mille mõis pidi tasa tegema. Kuid mõisa töö tuli talunikul teha. Et inimesi pärast sõda vähe oli ja neid kõikjal vajati, siis püüdis talunik ära karata. Sellepärast süvendati sunnismaisust — *kujunes pärisorjus*. Polnud enam mingit kaitset ega kohut. Mõisnik oli kõik, ta käsutas talupoega piiramatult, samuti seisid talupoja vara ja talu mõisniku käsutuses. Mõisnikule kuulus täieline kodukari — karistusõigus — taluniku üle. Tarviduse

Sõduri lahkumine umbes a. 1600.

korral võis mõisnik talu-
niku müüa või isegi loo-
ma vastu vahetada.

Nii nagu meie kodu-
maa oma asukohalt on
Lääne ja Ida vahel, nii
kujunes ka siinse talu-
poja elu: mitte nii raske
kui Venemaal või Poo-
las, aga palju raskem
kui Rootsis või Soomes.
Ka sakslased-talupojad
oma kodumaal olid sun-
nismaised. Aeg oli sää-
rane, et aadel juhtis, aga
lihtrahvas töötas. Ja
lihtrahvas elas halve-

mini kui aadel, sest veel ei jatkunud kultuurivarasid kõiki-
dele. Aga sel ajal algas Lääne-Euroopas kiire kultuuritõus
ja tööstuse arenemine. Varade valmistamine kiirenes. Liht-
rahvas tungles paremale elule ja vabadusele.

LÄÄNE-EUROOPA OLUD.

70. Saksamaa 30-aastase sõja ajal ja pärast seda. Hirmsasti
laastas 30-aastane sõda Saksamaad (1618—1648). Käis suur
võitlus katoliiklaste ja protestantide vahel. Selles sõjas juhtis
katoliiklasi kuulus kindral *Wallenstein*. Selles sõjas luterluse
eest langeski Rootsi kuningas *Gustav Adolf Lützeni lahingus*
a. 1632, samal aastal, kui ta Tartu ülikooli asutas. Läbi Sak-
samaa käisid Saksa, Rootsi, Taani, Prantsuse väed, omad ja

võõrad. Hirmsasti laastati ja põletati. Külad ning linnad käisid käest kätte ja hävitati.

Pärast sõda oli Saksamaa tühi. Võisid rännata pikka teed ning muutuda tusaseks sellest pildist: küla — kõik majad põletatud; jälle küla — mitte ühte elanikku; mõis — ainult ahjud järel. Kohati silmad metsaserval inimesi, kes sinu lähenedes võssa tõmbuvad. Kohati linnadeski luusisid ainult üksikud inimesed, üksikuis terveks jäänud majades võngutas tõmbetuul lahtisi uksi.

Gustav Adolf langeb Lützeni lahingus a. 1632.

Vähehaaval algas jälle uus elu. Külades ehitati uusi elamuid ja lautu. Aastaid söötis püsinud põllu kallal töötasid juba inimesed. Juba avanesid linnades poed, peremehed kohendasid maju. Vähehaaval hakkas elu võtma loomulikku ilmet.

Küla rüüstamine 30-aastases sõjas.

Kuid sõjas mahatallatud Saksamaa jäi kauaks veel kiratsema — mitte ühtki suurt ettevõtet, ei suuri kirjanikke, ei kunstnikke. Samal ajal tekkisid naabruses vägevad rahvusriigid — Prantsusmaa, Venemaa ja Inglismaa. Saksamaa ei suutnud toibuda hävingust niipea, kauaks veel jäi ta isegi kildustatud olekusse — siin oli *ligi 300 väikeriiki*, nagu need olid keskajal kujunenud. Suurimad nende väikeriikide keskel olid *Austria* ja *Preisi*. Üks nendest pidi saama rahva ühendajaks, et ühendatud rahva võimsus õigeaegselt saaks takistada hävingut, nagu see oli 30-aastases sõjas.

71. **Austria, Habsburgid ja Türgi.** Austrias valitsesid sel ajal keisrid *Habsburgide* perekonnast. *Austria keiser* oli ühtlasi kogu Saksamaa keiser ja ülemaks kõigi väikeriikide üle, kuid tema võim oli vaid nimeline, tegelikult olid Saksa väikeriigid omaette peremehed. Nii piirduski keisri tegelik võim vaid *Austria* riigiga, kus ta elas pealinnas *Viinis* oma lossis.

Aga sel ajal ähvardas Euroopat suur hädaoht, mis lähenes Väike-Aasiast.

Vaata, kuidas üle Väike-Aasia legendike kihutavad ratsanikud, viimased tolmupilves varjus! Mehed istuvad kindlalt sadulas, hobused hüppavad, norskavad. Mehed keerutavad käes kõverat mõõka, aga vöö vahelt vaatavad püstolite ähvardavad otsad. Meeste peade ümber on nagu rätik, jalas lotendavad püksid. Üks neist hoiab varre otsas poolkuu märki.

Türgi ratsanik austria talupoegadega.

Äkki peatub metsik salk ning hääled vaikivad, hobused seisatavad. Mehed hüppavad sadulaist, langevad kummuli, pead sinna poole, kus asetseb Araabias Meka linn kõrbede taga. Aga vali hää! hüüab: „Allah illallah! Suur on Jumal Allah ja Muhamed, tema prohvet!“ Siis tõusevad mehed jälle, hüppavad sadulaisse ja sõit läheb edasi. Kostab hüü: „Surm uskmatuile, prohveti vaenlastele!“

Need olid *muhamediusulised türklased*. Nende käes on endise vägeva Arabia riigi alad. Juba tungivad nad üle Dardanellide Euroopasse. Juba alistavad endale Balkani poolsaare. Tuhandete kaupa võtavad nad ära kristlaste lapsi ja kasvatavad neist endile muhamedi sõdureid, kes ei mäleta

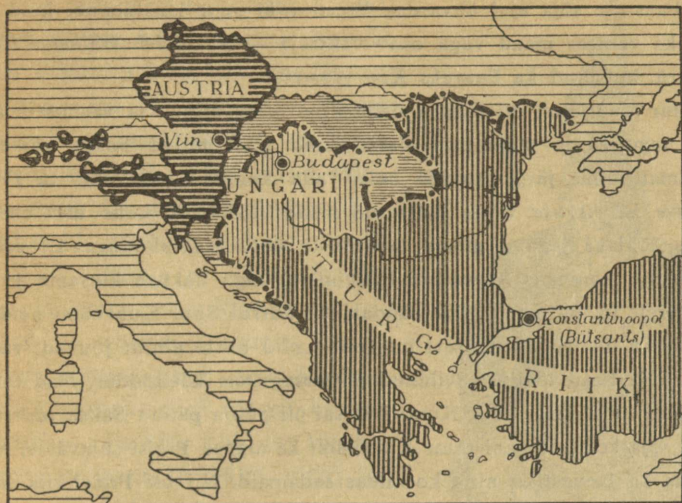

Türklased pärast lahingu kaotamist.

midagi oma usust ega vanemaist, vaid võitlevad vihaselt poolkuu märgi all.

Nii jõudsid türklased meie hõimlaste *ungarlasteni*. Küll panid ungarlased vaprasti vastu, kuid ülevõimu vastu nad ei suutnud. Türklased alistasid enamiku Ungarit ja lähenesid Viinile. Kas tõesti võtavad nad Viini ja ujutavad üle kogu Euroopa?

Austria keiser *Leopold Habsburg* mõistis silmapilgu tõsidust. Ta käskjalad ruttasid teiste valitsejate juurde abi järele. Kiirmarsis tulid abiväed kohale Saksa väikeriikidest ja Poolast ning mujaltki. Nad jõudsid õigel ajal. Türklased olid Viini juba sisse piiranud, linnas olid puhkenud nälg ja taudid. Nüüd aga löödi vaenlane põgenema. Ta jättis maha oma 15 000 telki, kümme tuhat surnut ja tohutul hulgal varandusi.

Türgi ja Austria.

Ungaristki tõrjuti türklane osalt välja. Ainult Balkani pool-saar jäi temale.

Aga edasine võitlus Türgiga kestis sajandeid, sõjaraskused lasusid peamiselt Austria ja Ungaril, kes hiljem moodusta-sidki ühise riigi, seistes valvel Euroopa väravais, et Türgit tagasi tõrjuda. Samal ajal paisus võimsaks ka teine suurem Saksa väikeriik — Preisi (Preisi-Brandenburg).

72. **Preisi-Brandenburg ja Suur Kuurvürst.** Et luteri usu maades vai-mulikke orduisid ei saanud olla, oli viimne Saksa ordumeister kuulutanud Saksa ordu ilmlikuks Preisi hertsogiriigiks. Preisiga oli ühe abielu läbi liidetud ka Brandenburgi riik, mille keskuseks oli Berliin. Nii oligi tek-kinud Preisi-Brandenburgi riik, mida lihtsuse pärast nimetame *Preisi riigiks*. Seda riiki valitsesid algusest peale mehed *Hohenzollernite* pere-konnast.

30-aastase sõja ajal ähvardas Preisi riiki suur laastamine, kuid tema õnneks valitses maad väga osav valitseja — *Friedrich Wilhelm Hohenzollern*, kutsutud ka *Suureks Kuurvürstiks*.

Suur Kuurvürst oli pikk sinisilmaline mees, liikuv ja väsimatu, askeldas, tegutses ja plaanitses alati. Kuna kõik teised Saksa väikeriigid vähemalt nime järgi Austria keisri alla kuulusid, saavutas ta *Preisile tüelise iseseisvuse*. Sõjas laastatud maad hakkas ta kohe üles ehitama. Sõjas tühjaks jäänud alasid asustas ta uute elanikkudega. Et sel ajal Prantsuse kuningas hugenotte (kalviniste) taga hakkas kiusama ja neid tuhandete kaupa maalt välja rändas, siis kutsus Suur Kuurvürst neid oma maadesse. Ja tegi hästi, sest hugenotid olid mitte ainult jõukad, vaid ka osavad ja head töölised, vilunud mitmesuguseis käsitöodes. Nad tundsid ka hästi tööstusala. Suur Kuurvürst sai nii põhja panna Saksa *tööstusele*. Juba sõja keerises pani Suur Kuurvürst ka alguse Preisi sõjaväele, hiljem asutas ka laevastiku ning korraldas sadamaid. Nii oli Preisi riik kasvamas jõuks, kelle ümber koondati hiljem kogu Saksamaa. Suure Kuurvürsti järglased said juba kuninga nime.

73. Preisi kuningas Friedrich Wilhelm I. Friedrich Wilhelm I oli lühikese kasvuga jässakas mees, *lihtne ja väga töökas valitseja*. Ta ei sallinud logelemist, oli nõudlik enda ja teiste vastu. Troonile tulles vabastas ta palju oma teenijaist, see-eest aga nõudis ta, et nii tema naine kui ka lapsed töötaksid. Ministrid, kes olid harjunud kaua magama, pidid nüüd hommikul kell 7 kohal olema ja alles kell 2 said nad lühikese lõunavaheaja. Tööle hilinejaid ministreid ta karistas ligi kuupalga suuruse summaga. Ja ministrid pidid jälle omakorda nõudma täpsust ja töökust oma alamailt. Kus veel puudusid töökäed, sinna toodi välismaalt asunikke.

Ja mitte ainult töökust, ka *kokkuhoidu* tuli harrastada, sest ega muidu jõukus kasva. Hoiti kokku jalanõusid, toitu, riiet. Kuningas ise kandis kodukootud riideid ja oma naise õmmeldud esemeid. Välismaalt ei toodud mingit üleliigset uhkusasja, selleks ei täitud raha raisata.

Kus rikkused kogunevad, seal peab olema kõva kaitse. Friedrich Wilhelm I on *moodsa Saksa sõjaväe isa*. Ta paisutas Preisi sõjaväe enneolematult suureks, riietas sõdureid hästi, kuid nõudis neilt ka ranget distsipliini. Sõdureid alistati kõvale preisi *drillile*: vihmas ja päikeses, liivas ja poris, hoolimata aastaajast ja temperatuurist, käis kõva õppus ning marssimine. Sest sõjamees pidi olema karastatud! — Ja ehk küll ise lühike mees, eelistas ta väga pikki ja tugevaid sõdureid.

Kuigi Friedrich Wilhelmi päev oli vahetpidamata töö, jätkus tal õhtul siiski aega oma sõprade jaoks, vestlemiseks, puhkamiseks, plaanitamiseks. Siis kogunesid nad kõik saali suure laua taha, istusid mõnusais tugi-toolides, pika varrega hollandi piibud suus, õllekannud ees. Siin, *Tubakakollegiumis*, unustati kõik auastmed, polnud ei kuningat ega krahvi, kindralit ega kaptenit, olid vaid sõbrad. Siin üteldi oma arvamine avalikult välja, ja kuningaski kuulis tõtt.

Friedrich Wilhelmi elutöö tulemus oli Preisi jõukus, suured tehased, kestev rahu, suur sõjavägi. Ja et seda kõike vägagi

Sõdur-hüglane Friedrich Wilhelm I-se sõjaväest.

„Tubakakollegium“.

edaspidiseks arenguks vaja läks, näitas ta poja Friedrich II Suure valitsemine.

74. „Vana Fritz“ — Preisi kuningas Friedrich II Suur (1740—1786). Friedrich sai nooruses moekohase *prantsuse kasvatus*: õppis prantsuse keelt, luges, kirjutas ja töötas prantsuse keeli, õpetajaks olid prantslased, sest prantslased olid Saksamaa languse ajal sakslastest oma hariduse ja teadusega ette jõudnud. Ja õpingud meeldisid Friedrichile. Ta pühendus lugemisele, ka ise kirjutas mõne teose, luuletas laule, komponeeris viise. Üht tema loodud marssi mängitakse praegugi sageli. Ta kuulas ka heameelega head muusikat ja mängis vabal ajal flööti. Et tegelemine sõjandusega ja range sõjaväeline kord isakodus talle ei meeldinud, otsustas ta kodunt põgeneda, et võõrsil muretult teadusele ja harrastustele pühenduda. Kuid põgenemiskavatsus tuli avalikuks, isa

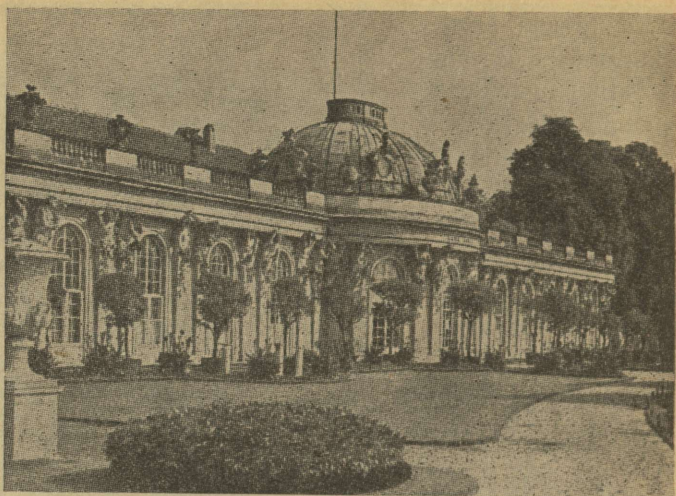
süüdistas poega reetlikus käitumises ja oma suurte kohustuste eest kõrvalehoidumises, andis poja sõjakohtu alla ja nõudis ränka karistust. Friedrichi sõber, põgenemiskatse korraldaja, mõistetigi surma ja otssus viidi täide Friedrichi vangla akna all. Sündmus vapustas Friedrichit. Kui ta nüüd vabanes ja isa talle andestas, hakkas ta tõsiselt võtma oma kohustusi isamaa vastu. Hiljem mõistis ta ka oma isa elutöö suurst ja tähtsust rahvale. Ka tema tahtis saada heaks valitsejaks.

Friedrich II Suure laulatus.

Kui isa a. 1740 suri, astus Friedrich II troonile, olles 28 aastat vana. Ta tahtis olla oma *riigi truu teener*. Ta ütles: „Kes teist kõikidest on kõige tähtsam, see olgu siis ka kõikide teener.“ Ja kõik, mis riigis juhtus, läks talle südame ligi. Ta ütles: „Riigi rõõm on minu rõõm, riigi valu on ka minu valu.“ Tagakiusamist usulistel põhjustel ta ei lubanud, vaid arvas: „Igaüks võib omal viisil õndsaks saada!“ Üks ta esimesi korraldusi oli: kohtuis piinamine keelata! Ja *kohtud* korraldatigi nii õiglaselt, et need võitsid kõikide usalduse. Suurest usaldusest õiguse vastu räägitakse:

Friedrich ehitas endale Berliini lähedale *Potsdami* linna lossi nimega *Sanssouci* (sansussii = muretu). Siin armastas

Sanssouci Potsdamis.

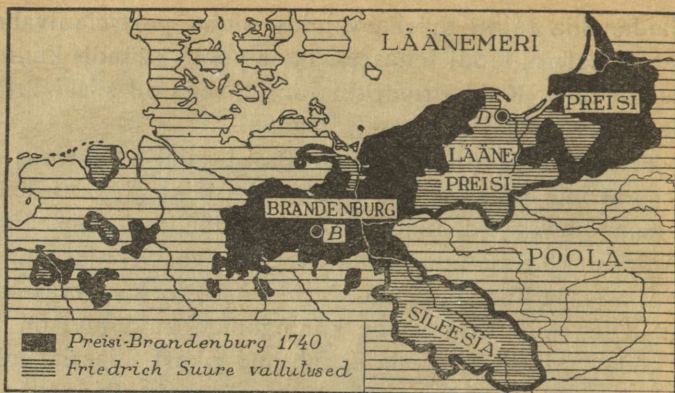
Friedrich töötada ja puhata, vaikust nautida. Kuid õnnetuseks oli lossi juures üks vana veski, see kloperdas ja kolises ega andnud ka Friedrichile lossis rahu. Friedrich pöördus möldri poole ja palus veski ära müüa. Küll kauples ta ja tingis, aga mölder jäi jonnakalt oma arvamuse juurde: oma isade veskit tema ei müü, tema tahab selles rahulikult töötada ega ole nõus ka veskit seisma jätma. Nüüd juba Friedrich ägestus ja ähvardas: kuningana võib ta ju selle veski lihtsalt ära võtta! Selle peale mölder ähvardas vastu: „Ei sina võta ühtigi — vaata kui kaeban kohtusse!“ — Friedrich ei kasutanudki vägi-valda — ta imestles oma alamate usaldust õigluse vastu.

Friedrichi töövõime polnud väiksem kui ta isal. Korraldus korralduse järele tuli läbi tema käte. Siia oli vaja asunikke tuua, sinna metsa istutada. Siin oli vaja lambaid kasvatada, siin tubakat, seal jälle tuli mooruspuid istutada ja siidiussi

kasvatada. Siia rajati mäekaevandus, sinna portselanivabrik. Kaevati kanaleid, loodi tehaseid. Igale poole küündis kuninga mõistus ja tahe. Kuid Friedrichi suurim tegu oli siiski Preisimaa laiendamine ja võimsuse tõstmine.

75. **Friedrich II Suure sõjad.** Preisi riigi naabruses oli rikas maakond *Sileesia*, mis kuulus Austriale ja kus leidus palju maapõuevarasid, neid oli Preisil kibedasti vaja. Ja nii liitiski Friedrich selle maakonna Preisimaaga. Sel ajal valitses Austriat noor ja ilus keisrinna *Maria Theresia*, kes arvas enda kohta: „Olen küll vaid vaene kuninganna, kuid mul on kuninga süda.“ *Maria Theresia* ei tahtnud rikast *Sileesiat* mitte Friedrichile jätta, sest Preisi läheb liig vägevaks. Seda arvasid teised naabridki. Nii arvas Vene keisrinna *Eliisabet*. Nii arvas Prantsuse kuningas. Ka Rootsi kuningas mõtles seda. Kõik need Preisi vastased lõid enda vahel liidu ja nii saigi alguse *7-aastane sõda*. Selles sõjas jäi Friedrich peaaegu üksi ülekaalukate vaenlaste vastu. Vaenlaste maades elas 150 miljonit elanikku, Preisis ainult 5 miljonit; vaenlased panid välja 430 000 sõdurit, Preisi suutis suurima pingutusega vaid 150 000 meest lahingusse saata. Kuigi Friedrich oli erakordselt andekas väejuht, oli heitlus tallegi väga ränk. Ja eriti halvaks tegi seisukorra see, et Preisi mitmest eraldi tükist koosnes. Juba vallutasid vaenlased Berliini ja rüüstasid seda. Friedrich jäi endale truuks — ta töötas, mis suutis, aga meeleheite ja õnnetuse hetkedel luuletas ta väikese laulukese, kirjutas selle oma taskuraamatusse, ja südamel oli kohe kergem. Ta kaotas lahinguid, kuid ei kaotanud pead; ta võitis lahinguid, kuid ei muutunud kohe suureliseks. Ja heitlusest ülekaaluka vaenlasega tuli ta auga välja — *Sileesia* jäi temale.

Sõjas oli selgunud, kui paha on valitseda ja maad kaitsta, kui riik koosneb eraldi osadest. Kuidas saaks maid ühendada? Eriti tülikas oli see, et Preisi ja Brandenburgi vahel ulatus Poola riik mereni, eraldades need kaks maad (Poola koridor).

Preisi areng Friedrich II Suure ajal.

Aga Poola riik oli väga nõrk ja elujõuetu. Nii leppisidki Poola naabrid — Preisi, Austria ja Venemaa — omavahel kokku Poola jagamiseks. *Esimesel Poola jagamisel* saigi Friedrich maa-ala, mis ühendas nüüd Preisit ja Brandeburgi (Lääne-Preisi). Kolmanda jagamise järel ei olnud Poolast enam mitte midagi järel.

Nii vananes Friedrich suurtes tegudes ja lõputus töös. Ta oli kord raugana sõjaväe ülevaatusel läinud, hoolimata valavast külmast vihmast. Ta külmetas ja haigestus, aga töötas edasi. Ja surigi tugitoolis. Aga ta jättis maha tugeva ja suure Preisi riigi, millest hiljem kasvas välja Saksa riik tema teaduste, kunstide ja tööstusega.

76. **Inglismaa ja tema Põhja-Ameerika asumaad.** XVIII sajandil valitses Inglismaad *George* (džoodž) *I*, kes ei osanud sõnagi inglise keelt, ta oli sakslane. Tema järeltulija *George II* sai küll inglise keelest aru, aga ei rääkinud. Muidugi ei saanud need kuningad oma ministrite tegevust juhtida. Kujunes komme, et *ministrid* teostavad ise riigivõimu, peavad oma-

New York aastal 1672.

vahel nõu ja annavad määrusi. Aga ministrite tegevus peab olema kooskõlas *parlamendi* tahtega, parlament võis nõuda ministri lahkumist ametist. Niisugust riigikorda nimetame *parlamentaarseks*. Aga Inglise parlamendis oli ainult rikkamate inglaste esindajad.

Paljud inglased *polnud rahul* oma riigikorraga. Paljud polnud rahul sellega, et anglikaani usk oli kuulutatud ametlikuks riigiusuks. Paljudele jälle ei meeldinud mõnel teisel põhjusel siin elada. Kõik need võisid rännata *asumaadesse* ja rändasidki, sest Inglismaa oli selleks ajaks vallutanud väga palju asumaid, millede hulgas olid suurimad India ja Põhja-Ameerika alad. Eriti tõmbas väljarändajaid Põhja-Ameerika, mitte ainult inglasi, ka prantslasi, hollandlasi ja teisi. Ja Põhja-Ameerika kujuneski rikkaimaks Inglise asumaks mitmel põhjusel. Põhja-Ameerika oli Euroopale väga lähedal — sõit siia kestis vaid mõne nädala, mujale tuli sõita kuude kaupa. Põhja-Ameerika oli rikas maapõuevaradest, heast põllu- maast, metsadest. Seda maad oli kerge võita, sest indiaanlasi

elas siin hõredasti ja nad taganesid kergesti valgete eest, polnud neil ka suurt riiki, kes oleks vastu pannud. Ja siinne kliima oli Euroopa kliimale vastav, mitte nii hirmus palav nagu Aafrikas või Aasias. — Nii vallutasidki eurooplased, eriti inglased, *Põhja-Ameerika ranniku*, löid siia *13 asumaad*, igäühel oma Inglismaalt saadetud *kuberner*. Aga asunikud harjusid suurte vabadustega, pidasid ise omavahel nõu ja õiendasid omavahel tüliasju.

77. Põhja-Ameerika Ühendriikide tekkimine. Asunikud ei olnud harjunud riigi vastu kohustusi kandma. Kui nüüd rahahädas Inglismaa asunikke maksustada tahtis, siis oli kohe tüli lahti. Küll püüdis Inglismaa asunikke ettevaatlikult maksudega harjutada, kuid leidis teravat vastuseisu. Nii näiteks märgates, et asunikud palju teed joovad, pani Inglismaa tee tollimaksu alla. Sellega aga läks tee muidugi kallimaks. Kui nüüd aga Bostoni sadamasse suur teelaev sisse sõitis, riietus 50 asunikku indiaanlasteks, ilmusid laevale ja pildusid kõik tee merre.

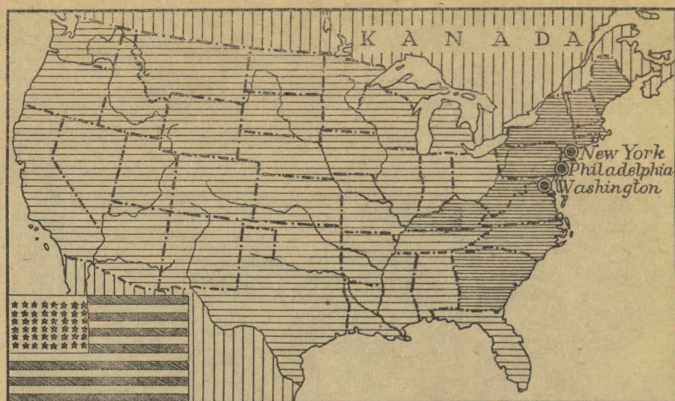
Inglismaa mõistis, et asunikega pole kerge hakkama saada, ja otsustas vägivalda kasutada — sõjaväed kohale tuua. Ta hakkaski sõjavägesid värbama ja kohale toimetama. Kuid see vihastas asunikud hoopis ära. Või neid koheldakse kui vaenlasi! Asunikud haarasid relvad, valisid endi keskelt *George Washingtoni* väepealikuks ja otsustasid vägivallale vastu astuda. Nii puhkeski vabadussõda. Aga asunike saadikud tulid kokku *kongressiks Philadelphia* (filadelfia) linna ja kuulutasid *a. 1776 Põhja-Ameerika 13 vanimat asumaad sõltumatuks*. Siinjuures kuulutasid nad kogu maailmale, et nemad on vabadena sündinud ja tahavad ka vabadeks jääda, sest igal inimesel on õigus oma elu nii korraldada, nagu ta tahab, kui ta ainult teistele kurja ei tee. See nn. *Inimõiguste deklaratsioon* sai kiiresti tuntuks Euroopaski, leidis palju poolehoidjaid, tuhandeid vabatahtlikke ruttas oma vabaduse eest võitlevaile

Inglise sõjavägede maabumine Kanadas.

asunikele appi. Nii pidigi Inglismaa varsti rahu sõlmima ja Põhja-Ameerika asumaad iseseisvaks tunnustama.

Asunikud valisid oma väepealiku Georg Washingtoni oma vabariigi esimeseks presidendiks ja hakkasid siitpeale oma elu iseseisvalt korraldama. Tekkinud riiki nimetame *Põhja-Ameerika Ühendriikideks*, sest see koosnes osariikidest (asumaadest). Osariike oli alguses 13. Sellepärast koosnebki Ühendriikide lipp 13 triibust, vaheldumisi punasest ja valgest. Punased triibud tähendavad lõunapoolseid, palava kliimaga asumaad, valged aga põhjapoolseid, kus lundki talvel sajab. Aga vaheldumisi on nad sellepärast, et näidata, et nad kõik siiski kokku kuuluvad. Lipu nurgas olevad 48 tähte sinisel põhjal tähendavad kõiki praegusi osariike, mida on ka tõesti nii palju. Sest üha uusi asunikke oli sisse tulnud ning rannikult „metsiku lääne“ suunas rännanud, kuni Vaikse ookeani

Põhja-Ameerika Ühendriigid. All vasakul Ühendriikide lipp.

kaldani välja, need alad lisandusidki hiljem eelmistele osariikidele.

Kanada jäi siiski tekkinud ühendriigest välja.

Ühendriikide pealinnaks ei saanud mitte hiiglalinnaks arenen *New York*, vaid väike *Washington*.

78. **Teaduste arenemine ja masinate tarvituselevõtt.** Uuel ajal ärkas inimeses suur huvi looduse ja ta seaduste vastu. Eriti suureks tõusis see huvi Inglismaal XVII ja XVIII sajandil. Isegi omavahelises vestlemises seltskonnas kerkisid teaduslikud küsimused. Mis te arvate õhupumbast? Kui kõrgele saaks õige õhupalliga tõusta? Kui kõrgel üldse veel õhku on? Kuhu jäi puu, kui ta ära põles? Niisuguste küsimuste kallal töötas palju õpetlasi ja õpetlaste seltse. Kuulsamaid õpetlasi oli *Isaac Newton* (njuutn): ta olevat puu otsast allakukkuvat õuna nähes mõtlema hakanud, et miks kukuvad esemed kõik allapoole. Nõnda avastas ta kuulsad *külgetõmbe-seadused*. Seesama Newton väljendas ka, et iga ese, näiteks vurr, lii-

guks igavesti, kui mõni väline jõud teda seisma ei paneks (inertsiseadus). Nii paneb vurri seisma hõõrumine vastu alust ja vastu õhku.

Palju mõteldi ka sellele, kuidas loodusjõude inimese teenistusse rakendada, kuidas kergemini ja rohkem tööd teha. Sel ajal läks puuvillast valmistatud riie väga moodi, sest ta oli odav. Igaüks tahtis seda osta. Seda riidet valmistati eriti rohkesti Inglismaal, aga nüüd ei jõutud enam nii palju teha, kui palju nõuti. Paljud kangrud ja ketrajad murdsid selle üle pead, kuidas rohkem tööd ära teha, siis teeniks ka rohkem. Inglise puusepp *Hargreaves* (aagriivs) ehitas pisitasa imelise voki: sellega sai mitu värtnat korraga veerema panna. Niit tuli küll peen ja rabedam, kuid see-eest mitu niiti korraga ja ruttu. Eks see olnudki siis üks esimesi *ketrusmasinaid*. Oma tehtud masinaga ketras ta koos naisega mitu korda rohkem kui enne. Kuid kadedad naabrid ja teised töölised hakkasid kohe uurima, kuidas see *Hargreaves* nii palju kedrata jõuab. Eks siis tulnudki asi avalikuks. Kõik ketrajad olid väga ärritatud. *Hargreavesi* juurde murti sisse ja pekseti masin puruks, hea et leiutaja ise veel õigel ajal põgenema sai. „Kus on alles häbematu inimene!“ hüüdsid kõik. „Või tema ketrab sihukese nõiavärgiga ega tööta ausalt nagu meie! Küll me talle veel näitame!“

Kuid ketrusmasin täienes ja levis kiiresti, ei suutnud mõtlematud töölised leiutust enam surmata. Nii leiutati ka kudumismasin ja muud igasugused *masinad*. Ja me oleme tänulikud kõigile neile leiutajaile. Kõigi nende nimesidki teame, purustajate nimesid aga mitte.

Kuidas aga sellist suurt masinat *käivitada*, inimese jõud on ju selleks liig kasin? Algul astus appi inimese vana sõber hobune. Aga palju temagi suutis, masin kasvas väga suureks, pidi ööd ja päevad käima. Siis rakendas inimene hobuse asemel tuule ja vee. Tuul puhus tiibadele või vesi kukkus rattale

ja pani masina käima. Kuid ka tuule- ja veejõul olid omad vead. Kui tuult pole, siis masinad seisavad, töölised istuvad niisama, aga palka tahavad. Ka veemasin jääb seisma, sest suvel kuivaga pole vett küllaldaselt. Mis teha, et masina käivitamine looduse tujudest ei sõltuks?

79. **James Watt ja esimesed aurumasinad.** James (džeeims) Watt sündis Šotimaal. Ta isa oli sadamalinnas vägagi tuntud ja otsitud inimene, sest ta tegi kõige mitmesugusemaid töid: oli kaupmees, laevamees, puusepp ja mehaanik, parandas, kui vaja, vanu oreleid ja tegi koguni uusigi; ta töökojas leidis kõige iseäralikumaid tööriistu; ta sai hakkama kaugusemõõtjate ja merepikksilmade valmistamisega, rääkimata muust.

Noor James jälgis suure huviga isa tööd, talle meeldis endalgi isa ruumides töötada. Varakult juba viilis ja saagis ta, uuris ja meisterdas. Aga igaks õhtuks seadis ta isa töökoja jälle ilusasti korda, et mitte oma ema pahandada. Ema armastas korda igas asjas. Ainult siis, kui isa töökoda täiesti korras, nõustus ema Jamesile õhtul midagi jutustama. Kui huvitavad olid need õhtud, kus ema rääkis imelugusid ajaloost ja muinasmaalt!

Nii õppis James varakult püsivale tööle ja korralikkusele — aga mõttelennus ka imedemaal viibima. Ja kõik see oli tulevasele leidurile väga tähtis. Koolis võis ta lõpmata joonistada või noaga midagi välja lõigata. Aga üht ei suutnud ta algul mõista: milleks on need kärarikkad vahetunnid?

Kord istus James kodus tundide kaupa laua taga, silmad auraval teekatlal. Teekatel kees, aur tungis kaane pilude vahelt välja, kaas tantsis ja põrises, aurupiisad ümber. Vana tädi pahandas: „Mis sa, poiss, ometi seda teekatelt põrnitsed? Hommikust peale ei lausu sõnagi! Mine parem välja ja mängi teiste lastega!“

Aga James püsis tardunult paigal, näos ei liikunud ükski lihas. Kuid seda enam liikus Jamesi peas! Kui vana tädi seda

oleks suutnud näha! Kui aur katelt põristab ja liigutab — kui paneks õige auru muidki asju liigutama? Ja ta oligi lugenud ühe imeliku raamatu masinaist. Nii hakkas noore Jamesi ajus küpsema tulevane suur leiutus.

Kord saadeti James kaugete sugulaste juurde külla. Öhtul valutas Jamesi hammas ja et seda unustada, hakkas muidu nii vaikne James rääkima. Ta rääkis ja rääkis. Kes veel uinunud polnud, tulid tema ümber; kes uinunud olid, need ärkasid nüüd. Keegi ei katkestanud, kõik kuulasid, kuni keskööni rääkis James. Aga hommikul kurtsid sugulased üksteisele: „See poiss ajab meid veel kõiki ogaraks oma hullude juttudega. Ta räägib sellest, kuidas masinad inimese töö ära teevad, kuidas vankrid hobuseta sõidavad ja majad lendavad!“

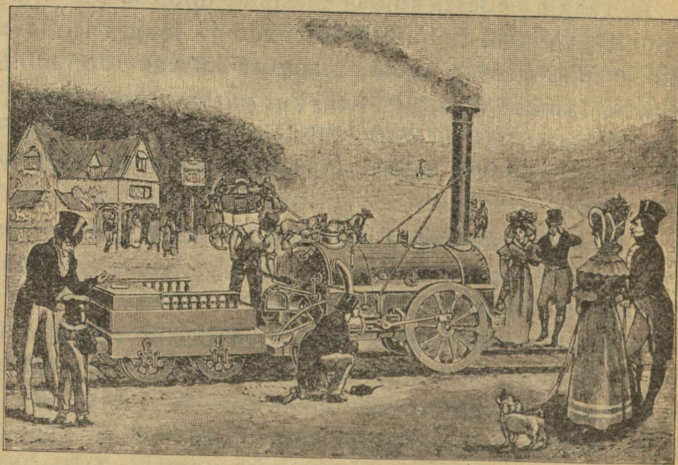
Kuid poisist kasvas mees, mängust kasvas töö, mõtteist tegelikkus. James Watt oligi see, kes *aurumasina* käima pani ja selle tehasesse viis a. 1769. Nüüd võis masin ööd ja päevad käia, võis ehitada kui tahes suurt masinat. Aur suutis neid alati käivitada.

Algul saavutati auramise soojus puuküttega. See ähvardas metsad ära hävitada. Siis aga leiutati ka kivisöe tarvitamine ja päästeti sellega meie ilusad metsad.

80. **Majanduse arenemine.** Selgus, et masin võis ära teha tuhandete inimeste töö. See töö tuli ka odav ja hea. Ja seda odavam, mida suurem masin, mida suurem vabrik. Nii tekiskiski vähehaaval *suurtööstus*. Suurtööstus vajab tuhandeid ja kümneid tuhandeid töölisi. Mõnigi tööline, kes seni oli käsitöölisena iseseisvalt kodus töötanud, pidi nüüd vabrikusse minema, sest ta ei suutnud ju kodus nii odavasti ja hästi teha. Aga teenima kuidagi pidi. Ja nii muutuski käsitööline või talunik proletaarlaseks — vabrikutööliseks, sündis *töölise proletariseerumine*. Aga tööline ei rõõmustunud sugugi ei masina ega suurtööstuse üle: enne oli ta omaette peremees olnud, nüüd pidas ta end masina orjaks. Masin ja

peremees sundisid teda täpselt kohale tulema, kiireid liigutusi tegema ja isegi öösel töötama, sest masin ei vajanud puhkust ega und, aga kaupa oli vaja. Ja vabrikutöölise palk oli madal ja elu vilets. Suur sissetulek vabrikust läks peremehele, kes sellega ehitas uusi tehaseid.

Masina poolt valmistatud odavat kaupa tahtsid inimesed igal pool osta. Ja kaupa veetigi igale poole. Hakati korraldama maanteid, hobupostijaamu, ehitati sadamaid — *arenes liiklemine*. Liiklesid inimesed, liikles kaup. Kaup on nagu inimenegi: ta tahab reisida, ja eriti sinna, kus teda kalliks peetakse.

Stephensoni esimene vedur.

Ja inimesed mõtlesid: kuidas saaks kaupa odavasti, kiiresti ja suurel arvul sinna toimetada, kus teda inimesed rohkem vajavad, kus ta kallim on. Nii ehitatigi kord-korralt suuremaid purjekaid. Kuid purjekas olenes tuule tujudest, ja nii pandigi aur laeva edasi ajama. Aga inglane *Stephenson* (stii-

venson) pani liikuma esimese rongi: vedur ees ja tõllad taga, liigub huigates raudseid rööpmeid mööda, tähtsad härrad ja proudad peal. Aga ajalehed pahandasid ja isegi parlamendis tõsteti kära: lastakse sihukesel vabalt ringi sõita! Ja missuguse kohutava kiirusega — 25 km tunnis! Nii võivad ju tõllad vastu õhku hõõrudes süttida! Lehmad, kes sihukest koletist üle niidu tormamas näevad, võivad hulluks minna ja kanad nahkmune munedada! Kus on valitsuse silmad? — Aga varsti õppisid kõik rongi kõrgesti hindama. Harjusid temaga nii inimesed kui ka loomad, kuigi ta veel rutemini liikuma hakkas.

81. „Päikese-kuningas“ **Louis XIV Prantsusmaal (1643—1715)**. Keskajal oli kuningas olnud oma riigi paljude läänihärrade keskel vaid „esimene võrdsete seas“, sest läänid olid nagu väikesed riigid, kes isegi omavahel sõdisid ja uuesti leppisid. Alates püssirohu tarvituselevõtust, palgaväest ja linnade arengust kasvas kuningavõim. Rikkad linnad maksid kuningale suuri makse. Selle eest tahtsid, et neil ei tarvitseks iga lääni piiril tolli maksta. Läänid koos nende piiridega tuleks kaotada, see soodustaks liiklemist! Ja seda suutiski kuningas, tänu maksurahaga palgatud sõjaväele. Nii areneski *kuninga piiramatu võim* ehk *absolutism*. Ja kuningad XVII ja XVIII sajandil omasidki piiramatu võimu. Nii näiteks Louis XIV.

Louis (luui) XIV sai kuningaks juba 5-aastaselt. Algul valitses tema eest riiki asevalitseja ehk *regent*. Täisealisena aga võttis ta valitsemise enda kätte. Isegi peaministrit ta ei nimeanud, vaid ütles: „Tahan omaenese peaminister olla.“ Ja et tal oli piiramatu võim, siis pidi muidugi kogu riik tema kõigile tujudele ja soovidele alistuma. Ja omaenese isiku kohta oligi ta väga suures arvamises. „Riik — see olen mina,“ tavatsetes ta ütelda, mõteldes sellega, et kuningas on õigupoolest Jumala poolt ametisse seatud. Kõik teised inimesed riigis on vaid kuninga teenijad. Tema vägevuse kohta üteldi isegi: „Ta

on Jumalast küll väiksem, kuid maailmast suurem.“ Ja sellepärast talle eriti meeldis, kui teda „Päikeseks“ nimetati. Sest päikese hiilgusega õieti ta just valitseda tahtiski.

Elu pealinnas oli Päikese-kuninga jaoks liig labane. Ta las kis endale pealinna lähedale hiilgava *Versailles'* (versai) lossi ehitada, kus olid sajad imeliste piltide ja peeglitega kaunistatud saalid ja tuhanded luksuslikud toad. Siia asuski Päikese-kuningas elama, siin ümmardas teda 12 000 teenijat ja auametnikku: kammerhärрад, toapoised, marssalid, tallipoised, jahimeistrid, toaneitsid, pitsatiülemad ja muud. Kuningal oli palju tegemist, et nēile kõigile midagi teha anda. Ja kujuneski täpne *tseremoniaal*: kes ja millal mida peab ütlema ning kuidas. Kōik oli ette nähtud: kuidas istuda ja astuda, kuidas süüa või naeratada, kes seda tohtis, kes mitte. Kui „Päike“ hommi-kul tõusis, teenisid teda voodi ümber sajad isikud: kes ütles tere, kes ulatas „Päikeses“ põlvpüksid, kes siidsukad, kes panna-dega kingad, kes avas ukse, kes akna, kes ainult kummar-dus või ainult vaatas. Ja kōik need inimesed olid toredas *barokkriietuses*: põlvpüksid, siidsukad, peas puuderdatud parukas lahtiste juustega. Ja loomulikult polnud naised vähem kaunistatud — kuninganna kleidisaba oli üksi 7 meetrit pikk, printsessi oma 3, hertsoginnal 2 meetrit.

Ja kogu see õukond elas toredasti, igapähele jälle oma teenijad ja kauged mõisad lossidega. Aga õukonnas jalutati õhtul lossi aias. Siin oli imekauneid koopaid, lehtlaid, purskkaeve, kujusid ja lõpmatu palju lilli. Kuningas nõudis korda — kōik need lilled pidid reas olema nagu sõdurid rivis. Ja puud ning põõsad pidid ümarad või kandilised olema, nagu kuningas tahtis. Kui siis mõni leheke teiste seast välja või kõrgemale tükkis, ruttasid juurde aednikud ja lõikasid ettetükkija kohe eriliste kääridega maha. Nii kujunes *prantsuse aiastiil*.

Kuninga ühtlust ja korda armastav tahe pandi maksma ka *sõjaväes*. See korraldati täpseisse rividesse, toreda kindlaks

määratud mundri ja auastmega. Ja see ühtlustav tahe pandi maksma ka kogu riigis. Isegi teist usku ei tohtinud olla, kui kuningas tahtis. Hugenotid ei tahtnud oma usust loobuda ja pidid seepärast riigist lahkuma. Nad leidsid sõbralikku vastuvõttu Inglismaal, Hollandis ja Preisimaal.

Aga mis see tore õukond, sõjavägi ja lossid maksma läksid! Ainult kaks kõrgemat seisust — *aadel* ja *vaimulikud* — elasidki toredasti ega maksnud makse. Aga kõik ülejäänud (96% rahvast), kes moodustasid *kolmanda seisuse* — talupojad, linlased, käsitöölised jne. — kõik need maksid ränki makse. Raske oli nende elu. Kerjuste arv kasvas. Lihtrahvas sõi sageli puukoort ja rohtu. Arusaadav siis, et kui Louis XIV suri, oli Pariisi rahvas nagu arust ära rõõmu pärast. Ta tantsis keset tänavat ja hõiskas, aga üle peade lendasid kivid möödasoitva tühja kuninga tõlla suunas.

82. Louis XV ja rokokoo XVIII saj. Veelgi hiilgavamalt elas Louis XIV-nda järglane Louis XV. Tema ajal ei tahtnud hiilgavad pidud, ballid, jahisõidud ja maskeraadid lõppedagi.

Sel ajal kujuneski tore siseruumide ja mööbli kaunistamise ja ehituse stiil — *rokokoo*. Seintele joonistati või vooliti väänlevaid lillelisi-lehelisi jooni, laud ja toolid olid toredasti nikerdatud ja kõverate jalgadega. Ja riietussegi ulatus rokokoo. Härrad kandsid parukaid, kuid selle juuksed olid nüüd juba palmitud ja lindiga seotud. Kuub oli värvilisest siidist või sametist, varrukate otsteist ja kaelaaugust vaatasid välja edevad pitsid. Siidsukad, põlvpüksid, panneldega kingad! Daamidil peas kõrge soenguga parukas, seljas vedrudele ehitatud lai kleit.

Nii elasid kuningas, õukond, kõik aadlikud. Aga kuningal ei sobinud ilusasti rahunud elada. Kuningas pidi sõdima. Ja Louis XV pidaski sõda naaberriikidega — „toredussõdu“.

Kuid toredussõjad, rokokoo-elu ja hiilgav õukond maksid kohutavaid summasid. Maksudest ei piisanud, tehti võlga. Ja üha rängemaks muutus „kolmanda seisuse“ elu. Juba kostsid tema keskelt hääled, mis lasksid aimata lähenevat suurt muudatust.

Riietus Louis XIV ajal (barokk), Louis XV ajal (rokokoo) ja Louis XVI ajal.

83. Valgustuskirjanikud ja entsüklopedistid XVIII saj. Just sel ajal tundsid inimesed suurt huvi teaduste vastu, vaatsid, uurisid ja mõtlesid, kuidas loodust paremini inimese teenistusse rakendada. *Inglismaal* tehti mõndagi, leiutati, korraldati. Läksid käima masinad. *Prantslased* aga vaatasid inglaste elu, see oli parem ja huvitavam kui nende oma. Paljud prantsuse kirjanikud kirjutasid terveid raamatuid selle kohta, kuidas Inglismaal elatakse ja mis tuleks teha Prantsusmaal, et ka paremini elada. Tuleks piirata kuningavõimu, kärpida kulutusi õukonnale, tuleks vabastada rahvas keskaegseist kohustusist. Tuleks anda kolmandale seisusele rohkem õigusi! Tuleks soodustada haridust ja teadust! Nii kirjutasid nad. Neid kirjanikke me nimetame *valgustuskirjanikeks* ja kogu seda XVIII sajanditki *valgustussajandiks*. Valgustuskirjanikest tuntuimad on kolm.

Voltaire (voltäär) õppis jesuiitide koolis. Siin pidi ta palju palvetama, vaga nägu tegema, ränki karistusi kandma ja palju mõttetut pähe tuupima. *Voltaire* õppis küll palju ja mõndagi, aga kõige rohkem just vihkamist. Tal avanesid silmad mõnegi asja kohta ja ta vihkas katoliku usku koos ta väärnähtustega. Aga kui ta nägi, kui meeletut elu õukond elab, siis ei suutnud ta seda pilkamata jätta. Nii pidigi ta Prantsusmaalt põgenema. Inglismaal, Šveitsis ja Preisimaal ta kirjutas mitmed teosed, millede ta pilkas katoliku vaimulikke, naeris usu väärnähtusi, materdas kehtivat riigikorda ja eesõigustatud seisusi, soovitas anda usuvabadust ja vabastada talupojad sunnismaisusest. Aga riigi valitsemisest ta arvas, et riiki peaks küll *piiramatu kuningas* juhtima, kuid see peaks olema ka siis tark, *valgustatud kuningas*, kes mõistaks kõikide heaks valitseda.

Montesquieu (monteskjöö) arvas oma raamatuis teisiti: kuningale ei tohiks mitte anda piiramatut võimu ja vaba voli oma tahtmise järgi talitada, sest siis võib ta kergesti eksida või halvasti valitseda, kui keegi teda ei valva. Igas riigis peaks olema oma *põhiseadus* ehk *konstitutsioon*, milles peaks olema ette nähtud, et riigi eesotsas on *kolm võimu* üksteist valvamas ja täiendamas: 1. seadusandev võim peaks kuuluma rahva poolt valitavale parlamendile, kes otsustaks, mida ja kuidas ette võtta (seadused); 2. täidesaatev võim peaks kuuluma kuningale ja ta ministreile, kes teostaksid parlamendi otsuseid; 3. kohtuvõim valvaks, et kõik elu nende otsuste ja seaduste järgi käiks. Niisugune riigikord oleks *konstitutsiooniline monarhia* (piiratud ainuvalitsus).

Rousseau (russoo) sündis ilusas Šveitsis kellasepa pojana. Ta ei saanud korralikku haridust. Et tal ema oli surnud ja puudus kindel järelevalve, siis andus poiss lugemisele. Luges ööd ja päevad läbi, luges kõike ja valimata. Ta närvid olid ülepingutatud ja ta jäi haigeks. Omamata kindlat elukutset, rändas

ta hiljem rahutult paigast paika, tehes läbi mitmesuguseid elukutseid: kord oli ta poesell, kord kirjutaja, köster, õpetaja, ajakirjanik, sulane. Pariisis, kus inimesed olid küll parukais ja puuderdatud, viisakad ja kombekad, aga südames sageli mustad ja jõhkrad — siin mõtles Rousseau tagasi oma lapsepõlvele ja ilusale loodusele Genfi järve ääres. Ta igatses seda tagasi. Ta kirjutas teose, milles hüüdis: „*Tagasi looduse juurde!*“ Lihtne inimene maal oma töö juures ja looduse rüpes on palju õnnelikum kui teie siin linnas! Linnad on hädapesad, tehased on mülkad, pidud ja ballid ainult rikuvad inimese hinge! Maha parukad ja patsid, maha puuder ja pitsid, nurka tseremoniaal — tagasi maale, kus on ilus elada süütult, lihtsalt ja puhtalt! Sinagi, imik, — maha mähkmed! Harju noorusest peale *vabadusega!* Maha kuningad-hirmuvalitsejad, rahvas tahab nüüd ise ennast valitseda, tuleb kokku *rahvakoosolekuks* ja otsustab *häälteenamusega!* — Nii hüüdis Rousseau, kutsudes sellega mässule. Aga ta ei mõtelnud sellele, et kergem on segadust tekitada ja hävitada kui korda luua ja ehitada; et rahva enamiku otsus ei tarvitse veel parim otsus olla, sest tarku on üksikuid, aga rumalaid palju.

Entsüklopedistideks nimetame neid tolle aja haritlasi, kes püüdsid kõiki teadmisi lühidalt kokku võtta ühte teosesse, mida hüüti *entsüklopeediaks*. Sealt leiaks igaüks selgituse kõige kohta, mis teadus on leiutada suutnud ja mis maailmas iialgi juhtunud. Sealt saaks inimene vastuse kõigile küsimustele. Nii algaski entsüklopeediate ilmumine. Esimesed entsüklopeediad kandsid rahva sekka teadmisi ja vabamat mõtlemisviisi, mis ei sõltunud enam usust või Piiblist.

[Meie, eestlaste seda laadi teos ilmus alles hiljuti ja kannab nime „Eesti entsüklopeedia“.]

Kõigi nende mõtete leviku tagajärjeks oli, et rahvas enam ei mõtelnud kehtiva korraga leppida, vaid tahtis paremat luua. Aga valgustuskirjanike mõtted võttis rahvas kokku

kolme sõnaga: *vendlus, võrdsus, vabadus* — ja nõudiski seda. Nii puhkes Suur Prantsuse revolutsioon. Kuid see hävitas palju väärtuslikke inimesi.

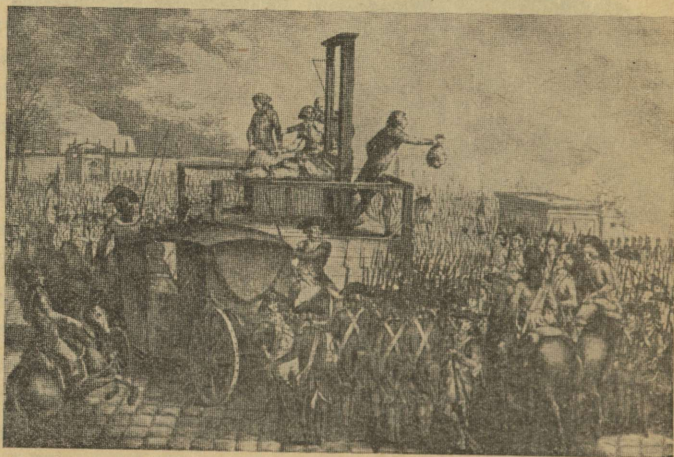
84. Suur Prantsuse revolutsioon alates a. 1789. Kui pärast Louis XV pääsis troonile noor *Louis XVI*, siis oli häda ja

Revolutsiooniline Pariisi rahvas kuninga kindlust-vanglat —
Bastille'd (bastii'd) — ründamas.

rahapuudus riigis äärmiselt suur. Kümned tuhanded kerjused Pariisi tänavail, sajad tuhanded nälginud inimesed rändasid kohast kohta. Kuid aadel, vaimulikud ja kuningas ei tahtnud siiski oma uhkest elust ja pillamisest loobuda, ometi olid nad kogu rahvast kõige rohkem 4%! Aga kõik ülejäänud rahvas — kolmas seisus — ei suvatsenud sellega enam leppida. Kui nüüd kuningas äärmises rahahädas kõige kolme seisuse

esindajad kokku kutsus, et uute tuluallikate üle nõu pidada, siis pääsis torm lahti. Kolmanda seisuse esindajad kuulutasid end *Rahvuskoguks* ja otsustasid kogu rahva suureks rõõmuks riigikorda muuta ja valitsemist parandada. Sellega aga pääsis kogu maal revolutsioon lahti: kõikjal hävitati ametiasutusi, põletati ametlikke kirju ja surmati aadlikke. Hiljem valiti uus rahvaesindus — *Konvent*, siis valis juba kogu rahvas oma esindajad, valida said kõik, nii rikkad kui ka vaesed. Konvent

Louis XVI hukkamine. Timukas näitab rahvale tapakirvega (giljotiiniga) mahalöödud pead.

mõistis kuninga surma. Kuningas Louis XVI surmatigi tapakirve all, niisama langes kuninganna. Noor troonipärija anti kingsepa juurde õpipoisiks. Tapakirve all langes ka rohkesti kuninga pooldajaid. Ja lõppeks pääsis valla *Konventi terror*: hukati massiliselt aadlikke, vaimulikke ja lõppeks ka kolmanda seisuse esindajaid. Tuhandeid kodanikke langes, nende keskel suuri teadusmehi, kirjanikke ja kunstnikke. Tuhanded

aadlikud põgenesid välismaale ja elasid seal *emigrantidena* (pagulastena).

Aga ühes terroriga süvenes segadus. Prantsusmaa *algas sõda* Preisi ja Austriaga, siis ka teiste riikidega, kes astusid emigrantide kaitseks välja. Suure segadusega ja sõjaga kaasas käis raha- ja tööpuudus. Meeste ainsaks heaks teenistuseks oli end sõjaväkke palgata. Kuid riik ei suutnud sõjaväele palka maksta, seda suutsid paremini andekad kindralid, kes võitsid maid, vallutasid ja maksustasid rikkaid linnu. Võiduka kindrali juurde vääris sõduriks minna, sest teenisid nii hästi, et said perelegi saata. Nii tõusis kindralite keskel suur ja tuntud nimi — *Napoleon Bonaparte*, kes võitis osavasti, maksis sõdureile hästi, kogus oma kuulsa nime tõttu hiiglaväed, lõpetas revolutsiooni ja kuulutati lõpuks Prantsuse keisriks. Kuid sellest täpsemalt.

85. **Napoleoni noorus.** Napoleon Bonaparte (bonapart) sündis Korsika saarel *Ajaccio* (ajaatšo) linnas. Ta isa, vaesevõitu aadlik, pidas seal advokaadiametit.

Kümne-aastasena õnnestus Napoleonil pääseda Prantsuse *sõjakooli*. Kõrgemast soost kaaslaste hulgas polnud tal kuigi hea olla, nood pilkasid teda ta lühikeste jalgade ja nurgelise kehakuju pärast; pealegi oli ta nõnda vaene, et ta ülalpidamist tasuti kuninglikust kassast. Seetõttu muutus Napoleon kinniseks ja tagasihoidlikuks ning isemeelseks ja viibis meelsamini üksinda. Sageli istus ta raamatukogus, lugedes suurte sõja-pealikute vallutamislugusid.

Kooli lõpetades sai Napoleon järgmise tunnistuse: „... Ta on alati hästi käitunud ja matemaatikas väljapaistev olnud. Ajaloos ja maadeteaduses on ta väga kaugele jõudnud, ladina keeles on ta nõrk. Temast võiks saada tubli meremees. Ta on väärt, et ta Pariisi kõrgemasse sõjakooli vastu võetaks.“

Nii siirdus ta *Pariisi sõjakooli*. Ta viibis seal ühe aasta ja sai kahurväe *alamleitnandiks*, olles ise alles kuueteistkümne-

aastane. Alamleitnandi palk oli üsna väike, sellest piisas vaevalt elatumiseks. Ometi toetas Napoleon sellest palgast veel oma nooremat venda. Et raha säästa, sõi ta ainult ühe korra päevas. Juba kell 10 õhtul heitis ta voodisse ja tõusis hommikul kell 4, et töötada. Säästetud rahaga ostis ta raamatuid.

Revolutsiooni ajal tõusis ta, tänu oma osavusele ja julgusele, kiiresti kindraliks.

86. **Napoleoni Itaalia-sõjakäik.** Sel ajal kuulus suur osa Itaaliast Austria alla. *Sõjas Austriaga* määrati Napoleon Itaalia väerinde ülemjuhatajaks. Jõudnud kohale, leidis Napoleon sõjaväe väga halvasti seisukorras: kõikjal valitses korralagedus, sõdurid ei saanud vajalikul määral ei toitu ega kehatet; palgast ei võinud juttugi olla.

Kõigepealt oli vaja endale lugupidamist muretseda *kindralite* ja *ohvitseride* hulgas, oli vaja end maksma panna. Oli ju Napoleon noorem kui enamik kindraleid, kellede ülemaks ta oli määratud. Need kohtlesid teda alguses üleolevalt ja vaenuliselt. Aga varsti muutus olukord. Napoleoni kindel ja läbitungiv pilk avaldas kohe mõju; tema käsud olid kindlad ning asjalikud, mis ei võimaldanud vasturääkimisi.

„See peab olema saadan oma täies isikus. Ma ei karda põrgut ega kedagi, aga selle mehe ees pidin ma värisema,“ tähendas üks kindral teisele.

Nüüd oli vaja peletada *sõdurite* nukker ning rõhutatud meeleolu. Ja Napoleon oskas seda meisterlikult. Ta maalis sõduritele ahvatlevais värves silme ette saaki ja kuulsust. „Sõdurid,“ avaldas ta oma üleskutses, „teie saate halvasti süüa ja olete peaaegu alasti. Valitsus on teile palju võlgu, kuid ta ei saa praegu teie heaks midagi teha. Teie kannatlik meel, teie vahvus ehivad teid, kuid nad ei too teile kasu ega kuulsust. Mina viin teid maailma kõige viljarikkamaile väljule. Te

Napoleoni väed Itaalias vallutavad ülekaigu jõest (Lodi silla juures).

saate näha suuri linnu ja rikkaid maid. Te toote sealt mitte ainult au, vaid ka rikkusi. Sõdurid, kas teil puudub nüüd veel julgust ja vahvust?”

See mõjus ja vaimustas. Uus lootus ning julgus haaras sõdureid. Järgnes võit võidule. Oma hästiõpetatud kahurväega, mis etendas Napoleoni sõjakunstis tähtsaimat osa, levitas ta igale poole hirmu ja hävitust. Linnad ja kindlused avasid oma väravad, sageli ilma mõõgahoobita.

Nüüd võis Napoleon Itaaliast hakata marssima Austria pealinna poole. Austria keiser oli sunnitud astuma läbirääkimistesse.

Napoleon Bonaparte'i nimi täitis nüüd kogu maailma. Sõdurid olid vaimustatud, prantslased vaatasid uhkuse ja aukartusega noore kindrali peale. Samuti tänulik oli Prantsuse valitsus. Peale muu päästis Napoleon valitsuse rahahädast, mis oli

Napoleon puhkab öösel lahingu eel.

saanud riigile ohtlikuks. Võidetud maadelt ja linnadelt nõudis Napoleon kõrget sõjamaksu ja saatis selle valitsusele. Samuti palju kunstiesemeid saatis ta Itaaliast Pariisi.

Niisama hiilgavalt teostas Napoleon sõjakäigu Egiptusesse, et halvata siit vägeva Inglismaa kaubandust. Küll luuras osav Englise admiral *Nelson* Englise laevastikuga Vahemeres, aga Napoleoni ta ei tabanud.

87. Keiser Napoleoni sõjakäik Venemaale a. 1812. Egiptusest ruttas Napoleon tagasi Pariisi, sest segadus riigis oli suur, välisvaenlased aga võimsad. Kui kuulsaim kodanik ja andekaim väejuht kuulutati Napoleon keisriks a. 1804. Kogu Euroopa oli hirmul vägeva väejuhist keisri ees. Moodustus liit, kuhu kuulusid Saksamaa riike, Venemaa, Inglismaa jt. Kuulsas „Kolme keisri lahingus“ *Austerlitz*i juures purustas

Keiser Napoleon oma pojaga.

Napoleon Vene ja Austria keisri väed. Ta sundis Austria ning hiljem ka Preisimaa rahu tegema. Nõnda sattus kogu Lääne-Euroopa Napoleoni ülemvõimu alla. Ainult Inglismaa ja Venemaa polnud veel alistatud. Ka neid tahtis Napoleon sõnakuulmisele sundida, sest tema eesmärgiks oli suure ühise riigi loomine. Ta algas Venemaast. Poolemiljonilise sõjaväega liikus Napoleon 1812. a. suvel Venemaa poole. Vene vägesid juhtis alguses *Barclay de Tolly* (barklái de tólli), kes taganes järjest sügavamale Venemaa sisse, hävitades enda taga külad ja toidu. Alles 100 kilomeetrit Moskvast, *Borodinó* küla juures löödi suur ja otsustav lahing. Vene väed *Kutúzovi* juhtimisel panid küll vaprasti vastu, kuid pidid taganema. Nii jõudiski Napoleon Moskva alla.

88. **Napoleon Moskvast a. 1812.** Selge sügisepäev. Napoleon oma saatjaskonnaga asub kõrgendikul. Siin all, ta jalge

ees, lamab Moskva. „Viimaks ometi see kuulus linn!“ hüüab ta. „Kuid juba ammu oleks olnud aeg!“

Kõikide pilgud olid suunatud linnale, õhus kajasid rõõmuhõisked. Kuid varsti vaibuvad; need, keda oodatakse, — võidetud linna saadikud — ei ilmu. Rahutus meeolus sõidab Napoleon linna. Imelikult võtab Moskva prantslasi vastu: kõikjal vaikus nagu kalmistul: pole näha inimesi ega kuulda kõnet; aknad luukidega suletud, õueväravad lukkus. Selgub, et *moskvalased on linnast põgenenud*. Ainult kojamehed ja mõned vaesed kodanikud liiguvad siin-seal, õueväravate vahel vilksatab vahetevahel mõni räpakas poisinägu.

Vaevalt on sõjavägi saanud korterisse asuda, kui mitmel pool linna kohal hakkab hõljuma kurjakuulutav must suits. *Moskva põleb*. Tulele ei suudeta piiri panna, sest kustutusabinõud on linnast ära viidud. Ööhämaruses liiguvad majade vahel tumedad kogud. Ons need tulesüütajad või peremeeseteta varanduste riisujad? Kes seda teab.

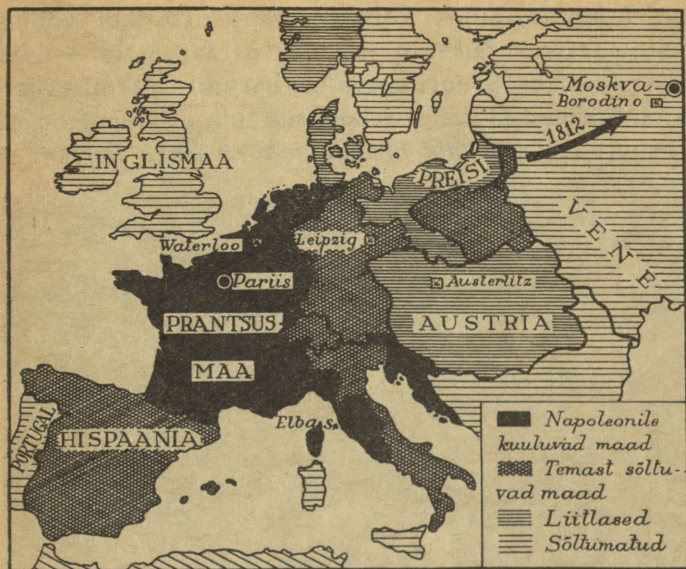
Tuli teeb aga järjest hävitustööd. Aga uus häda tuleb veel juurde: sõdurid, kes olid lootnud linnas rikkalikku toitu leida, hakkavad *näljahädas* rüüstama, hoolimata juhatajate keelust.

Tulekeeled ähvardavad juba *Kremlit* — Moskva südalinna. Ruumis, kus asub Napoleon, on nii valge, et loe või raamatut. Napoleon on sunnitud *Kremlist* lahkuma.

Viimaks ometi vaikib tuul, sajab vihma, tuli kustub. Linnast on veel järel üks neljandik. Kuid elu siin muutub järjest viletsamaks: juba hakkab end tunda andma *külm*, see neetud Venemaa külm, millega Lääne-Euroopa rahvad pole harjunud; on juba rüüstatud ja võetud, mis oli, nüüd tõstab nälg pead.

Juba üle kuu aja ootab Napoleon Vene keisrilt *Aleksander I-lt* rahuettepanekut, kuid asjata. Ta otsustab lahkuda.

Läbi lume ja jää, läbi põlenud ja laastatud maa liiguvad „suure armee“ jäänused tagasi kodu poole. Keda külm ja

Euroopa Napoleoni ajal.

nälg on järele jätnud, need tapetakse venelaste salkade poolt, kes liiguvad nende kannul kui varjud. Napoleon pole kaotanud siin ühtki lahingut, aga ometi ta põgeneb peaaegu täiesti hävitatult.

89. Saksamaa Napoleoni all. See sündis enne Napoleoni Moskva-sõjakäiku. Napoleon oli sõnakuulmisele sundinud enamiku Lääne-Euroopat. Nii pidid ka Saksa väkeriigid, nende hulgas ka Austria ja Preisi, Napoleoni poolt esitatud tingimused vastu võtma. Eriti alandav oli see Friedrich Suure ajal vägevaks tõusnud Preisimaale. Oli ju viimane hiilgava eduga kord suure ülevõimu vastu võidelnud — 7-aastasest sõjas! Ja nüüd? — Suur süü alanduse pärast lasus Preisi riigil endal. Endine vaim sõjaväes oli kaotsi läinud. Sõjavägi oli

pärast Friedrich Suurt kohasem paraadiks kui võitluseks. Nöörsirged rivid, läikivad nõöbid, paraadsamm — see oli saanud peasjaks. Sõduri kasvatus, harjutus laskmises ja võitluses olid jäänud kõrvale. Sellest see tuli, et Napoleon pärast paari suurt lahingut läbi *Brandenburgi värava* Berliini sõitis.

Napoleon ratsutab läbi *Brandenburgi värava* Berliini sisse.

Kahurid lasksid mürisevaid aupauke, aga teesid palistas ükskõikne rahvamurd. „Vaata Prantsuse keisrit!“ ütlesid preislased üksteisele. Napoleon külastas Potsdamis ka kirikut, kuhu Friedrich Suur oli maetud. Ta laskis avada kiristu, vaatas kaua Friedrich Suurele otsa ja lausus: „Oleksid sina elanud, poleks mina praegu siin.“

Nii surutigi sakslased võõra võimu alla. Sakslased pidid maksma tohutuid sõjamakse, pidid andma sõja- ja toidumoonna, pidid andma tuhandeid noori võõrasse sõjaväkke.

Napoleoni sõdurid toimetavad Saksamaal läbiotsimist.

Võõrad sõdurid paigutati saksa majadesse elama, seal nad sõid parimaid toite ja nõudsid parimaid veine, kõik sakslaste kulul. Veel nõudlikumad olid võõrad ülemused — Prantsuse ohvitserid ja valitsejad. Need nõudsid luksuslikku elamut, suure õukonna ülalpidamist, neile tuli maksta kõrget palka. Samal ajal aga Saksa kaubandus ei toonud kuigi suurt tulu, sest meri oli kinni — Inglismaa vastu oli välja kuulutatud *kontinentaalblokaad*: ükski laev ei tohtinud mandri sadamaist lahkuda. Ainult maanteed mööda said kaubad vabamalt liigelda, mis aga tegi kauba kallimaks. Ja nad olid kallid niikui nii: Prantsusmaa sundis oma kaupu ostma, et saadud rahaga endale uusi vabrikuid ehitada ja suurt sõjaväge pidada.

Nõnda lamas võidetud saksa rahvas Napoleoni jalge ees, muutudes ükskõikseks ja loiuks. Tundus, nagu oleks rahvas uinunud.

90. **Saksamaa rahvusliku ärkamise algus.** Jõud, mis rahva vabastab, peitub rahvas endas. Seda tuleb ainult leida ja äratada. Sel ajal tundsid saksa haritlased suurt huvi oma rahva vastu. Nad vaatlesid rahva jooniseid, kuulasid rahva poolt loodud laule, vaatasid nende tantsu õhtul vainul ja nende kirjused rahvariideid. Nad tulid lihtsa inimese juurde onni ja kuulasid videval sügiseõhtul muinasjutte vanurite suust. See kõik tundus nii ilusana! Vennad *Grimm*'id avaldasid trükis terve kogu *muinasjutte*, need tekitasid lootust vabadusele. Neis jutustati imelisist asjust. Loos „Punamütsike“ jutustatakse, kuidas kuri hunt vanaema ära sõi, aga seal tuli jahimees, surmas hundi, lõi ta kõhu lõhki ja võttis vanaema sealt elusalt jälle välja. Eks ole kogu saksa rahvas nagu hundi-kõhus? Aga kus on jahimees, kes ta vabastab? Loos „Lumivalgeke“ jutustatakse, kuidas Lumivalgeke sada aastat magas, siis aga tuli prints ja äratas ta unest. Nii ärkab ka rahvas, kui leidub ärataja. Ja kirjanikud pöördusid rahva poole ja kirjutasid: „Meie ei saa teistele loota! Aitame end ise! Mõtleme sellele, kuidas kord meie esiisad vabadust kalliks pidasid ja tema eest võitlesid!“ — Nii tekkis vabaduslaule, lugusid, joonistati pilte vabadusvõitlusest. Ja kõik see äratas rahvast.

Relvi ei tohtinud kätte võtta, sest võõras valitses maal. Mida aga keelata ei saanud, see oli — valmisolek võitluseks ja koondumine ridadesse. Nii koguski „võimlemise isa“ *Ludwig Jahn* (jaan) enda ümber tuhandeid noori ja asutas *võimlemisühinguid*. Noored hakkasid koos käima, võimlema, harjutama rööbaspuudel ja õrrel. Nad harjutasid end tugevaks ja käsklusi kuulama. Suviti matkasid nad salkades mööda maad, lõbusasti vabaduslaule lauldes. Nad peatusid öösiti taludes ja onnides, kuulatasid ja jutustasid. Nad õppisid oma ilusat kodumaad armastama ja kandsid oma tundeid teistelegi edasi.

Nii ärkas rahvas vähehaaval. Kuid nüüd tuli ka vananenud Saksa seadusi uuendada, reformida.

91. **Preisi reformid.** Sel ajal otsustas kindral *Scharnhorst* Preisi sõjaväe löögivõimsust tõsta, teda kihutas palav isamaa-armastus ja vabadustung. Napoleon oli Preisimaale lubanud ainult 42 000 sõdurit pidada, seda oli vähe. Kuid Napoleoni ametnikud valvasid kõikjal, suurendada seda arvu ka ei saanud! Scharnhorst tuli heale mõttele: ta kutsus küll ainult 42 000 noort lipu alla, aga ei pidanud neid sõjaväes 20 aastat, nagu enne kombeks oli, vaid õpetas nad lühikese ajaga välja ja saatis siis *reservi* — koju. Siis kutsus uued 42 000 noort kokku. Nii paisus Preisi väljaõpetatud sõjavägi varsti ligi 200 000 meheni, ilma et Napoleoni korraldusest oleks palju üle astunud. Seda sõjaväge võis häda korral mobiliseerida. Nii hakkas teostuma *üldine väeteenistus*. — Loomulikult ei saanud Scharnhorst ka sõjalist õppust endiseks jätta, ta pidi seda muutma. Ta tunnustas, et suurimaks eeskujuks peab talle siin Napoleoni sõjavägi olema. Nüüd jäeti paraadsammu drillimine ja riviõppused tagaplaanile, aga seda enam hakati püssilaskmist õppima ja lahinguharjutusi tegema. Enne sai sõdur ikka ainult sõduriks, aga aadlikud olid ainult ohvitserid ja kindralid. Nüüdsest peale võis igaüks ohvitseriks tõusta, olgu mis seisusest tahes, peaasi et tal on vastavat annet, vaprust ja tahtmist. See kihutas sõjaväelasi püüdlikkusele.

Veel ennegi seda algatas *Karl vom Stein* Preisimaa suuri *sisereforme*. Stein tahtis rahva tagasi viia tema muinasaegse vabaduse ja omavalitsuse juurde, sellega teda murdmatuks teha. Ta kuulutaski välja, et nüüdsest peale on *seisuste vahed kaotatud*, igasse ametisse võib iga kodanik saada, olgu ta krahv või pops, peaasi et tal oskust ja püsivust jätkub. Ja nüüdsest peale pole enam aadlikel maaomandi ainuõigust, nüüd võib igaüks maaomanikuks saada, kui ta ainult maad harida suudab. Ja iga riigikodanik võib endale soovi kohaselt

ameti valida, tsunft ei tohi seda takistada! Ja nüüdsest peale on maal täieline vabadus: a. 1807 peale on *talupojad sunnismaisusest vabastatud*, mõisnik ei tohi neid enam sundida ega peksta! — Nii saabus saksa talupoegade vabadus mõned aastad varem kui eestlastele. Stein tahtis saksa talupoegadele nende taludki tasuta kätte võidelda, kuid see tal täiel määral ei õnnestunud, mõisnikud panid kõvasti vastu. Siitpeale käis saksa talupoja kibe võitlus ja töö endale talu päriseks-muretsemiseks.

Napoleoni „suure armee“ jäänused teel kodu poole.

Steini reformid tegid sakslase Preisimaal vabaks, avasid talle kõik võimalused. Kui nüüd veel võõrast ikkest lahti saaks! Stein koos Scharnhorstiga kavatses rahvast viia koguni võitluse alistajatega, kuid siis tabati üks Steini kiri Prantsuse salapolitsei poolt, asi tuli avalikuks ja Stein pidi oma elu päästmiseks kiiresti põgenema. Kuid Stein ei jätnud oma võit-

lust. Ta jõudis põgenemisel Peterburisse ja kihutas Vene keisri Aleksander I Napoleoni vastu üles. Ja juba saabuski vabadusvõitluseks soodus hetk aastal 1812: Napoleoni hiiglararmee varises Moskva all kokku, 650 000 mehest oli ainult 30 000 tagasiteel, külmanud, puuduses ja näljas. Põgenemisel olnud Napoleonil hobusegi saamiseks raskusi, ta olevat hüüdnud: „Kuningriik hobuse eest!“ Sest ta ruttas Prantsusmaale uut sõjaväge koguma.

92. **Napoleoni langemine.** Kõik Euroopa rahvad olid tüdinud Napoleoni ülemvõimust. Nad olid väsinud maksmast, sõdureid majutamast, Prantsuse sõjaväes teenimast. Mitmel pool puhkesid mässud Napoleoni vastu, aga üldine vastuhakk algas alles Napoleoni põgenemise järel Moskva alt.

1813. a. varakevadel avaldas *Preisi kuningas üleskutse* oma rahvale. „Maha võõras ike!“ öeldi üleskutses. Ja kohe hakkas kõigist maanurkadest vabatahtlikke kokku voolama. Kõik pakkusid end relvade alla, tulid üliõpilased, tulid talupojad, tulid töölised ja peremehed. Sügiseks küündis Preisi sõjavägi 260 000 meheni.

Ja kes ei suutnud relvi haarata, see ohverdas osa oma varast võitluse heaks. Naised andsid oma ehteid. Kuldlaulatussõrmused anti ära, asemele saadi raudsed sõrmused. Vaeseil kaevureil polnud midagi anda, nad töötasid tasuta nädalate kaupa sõjaväele relvade muretsemiseks. Keegi Pommeri karjane müüs kogu oma karja, mis oli ta ainus vara, kinkis saadud raha vabadussõja heaks, aga ise astus sõjaväkke.

Võitlust juhtima asus hallpäine *kindral Blücher*, kelle hüüdsõnaks oli: „Vabana sündisin, vabana tahan surra!“

Nii koondasid *teisedki rahvad* oma sõjavägesid, sest kõik rahvad igatsevad vabadust. Igale rahvale on teise rahva surve häbiks! Ja nii tekkiski uus suur liit Napoleoni vastu, kuhu kuulusid Venemaa, Inglismaa, Austria, Preisimaa ja hulk Saksa väikeriike. Sellele jõule ei suutnud Napoleon vastu

panna. Ta kaotas *Leipzigi Rahvastelahingu a. 1813*. Ta põgenes, liitlased järel. Nii saabuski liitlaste vägi Pariisi. Napoleon pidi troonist loobuma ja *Elba saarele* asuma.

Kuid veel kord katsus Napoleon oma õnne. Ta põgenes Elbalt, tuli Pariisi ja valitses veel kord keisrina *100 päeva*. Siis aga kaotas ta Preisi kindralile *Blücherile* ja Inglise kindralile *Wellingtonile Waterloo lahingu a. 1815*. Nüüd saadeti ta juba üksikule *Püha Helena* saarele keset Atlandi ookeani. Viis aastat elas ta seal ja igatses ära. Siis närbus ja suri. Tema vastu aga püsib austus edasi. Kuigi ta ikestas rahvaid, oli ta siiski suur väepealik ja suur inimene. Kuhu ta ilmus, seal varises orjus ja levisid vabamad mõtted suurema hooga. See vabade mõtete laine ulatus Eestissegi.

EESTI TALUPOEGADE VABASTAMINE PÄRIS-ORJUSEST.

93. **Katsed talurahva seisukorda parandada.** Vene keisrinna *Katariina II*, kes oli rahvuselt sakslane, tegi reisi Liivimaale, kus tutvus muu seas pärisorjastatud talurahva armetu seisukorraga. Tema ülesandel nõudis *Liivimaa kindralkuberner* mõisnikelt talurahva seisukorra parandamist. Peamiselt nõudis ta: 1) talupojale kindlustatagu omandiõigus sellele vallasvarale, mis ta on „oma ihu ja verega loonud“, 2) määratagu kindlaks andamid ja orjused, 3) kodukariõigusele pandagu kindlad piirid, sest talupoegi karistatakse sageli metsikult, 4) piiratagu inimeste müümist ega ärgu lahutatagu müües perekondi. Mõisnikud nägid neis nõudmistes oma õiguste kitsendamist ja olid neile vastu.

Kirikuõpetajad nõuavad talurahva olukorra parandamist. Talurahva seisukorra parandamist nõudsid oma kirjatöis veel mitmed sakslased-kiriku-

õpetajad, kes olid õppinud Saksamaa ülikoolides ja seal tutvunud valgustussajandi kirjanike mõtetega, mille järgi kõik inimesed on üheväärsed ega pea üks olema teise ori. Tähtsaim selline kirjamees oli *Garlieb Merkel*, kes võrsus kirikuõpetaja perekonnast. Ta käsitles mitmes kirjatöös Liivimaa talupoegade elu, kuidas nad muinasajal jõukalt ning vabalt elasid, pärast aga sattusid pärisorjusse ja kaotasid kõik inimõigused. Nüüd on nad kogu oma ihu ja varandusega mõisnike omad, elavad viletsais suitsuonnides, mida sageli loomadega jagavad. Merkel soovitas talupoegadele kindlustada maa omandiõigus ja nad priiks lasta.

Merkeli tööde levitamine oli Liivimaal keelatud, ometi loeti neid palju — ja neil oli suur mõju priikslaskmisele.

Vabameelsed mõisnikud parandavad talurahva seisukorda. Valgustussajandi mõjul hakkasid mõned vabameelsemad mõisnikud omal algatusel talurahva seisukorda parandama. Esimesena tegi seda Eestimaal Vigala (Läänemaal) pärishärra *parun Uexküll*. Ta pani oma talupoegade kohta maksma *eraõiguse*. Selle järgi jäi talupoeg küll pärisorjaks edasi, samuti jäi tema maa mõisniku omaks, talupojale aga anti õigus oma talu pärandada pojale või lähemale sugulasele ja oma kogutud vallasvara omaks pidada, seda pärandada ja müüa. Orjast ja makse piirati vakuraamatuga.

Hiljem panid mõned teisedki mõisnikud samalaadseid eraõigusi maksma oma talupoegade kohta. Nende eraõigustega ei vabastatud küll talupoega pärisorjusest, kuid mõningaid kergendusi anti. Tähtis oli juba seegi, et orjused kindlaks määrati, talupoeg võis oma talu pärandada ja oma kogutud vallasvara omaks pidada.

94. **Talurahva vabastamine pärisorjusest.** Aastal 1801 sai Venemaal valitsema Katariina II-se pojapoeg *Aleksander I*. See oli oma valitsemise algaastail *vabameelsete vaadetega* ja pooldas ka Läänemere-maade talupoegade seisukorra paran-

damist. Pikapeale sai ka osa mõisnike ise aru, et vaesunud talupoeg-pärisori on kahjulik neile endilegi. Ta ei suuda küllalt viljakalt mõisa orjust teha, kui endal on kõht tühi; veoloomad on nälginud ja väsinud. Ei ole talupojal ka huvi oma tööd kuigi hästi teha, kui ta teab, et talt iga hetk talu võidakse käest võtta ja teistele anda ja kõik, mis ta on kogunud, on mõisniku oma. Seepärast algatasidki mõned mõisnikud talurahva seisukorra parandamist. *Aastal 1804* kinnitas keiser Aleksander I *talurahvaseadused*, mis kindlustasid talupojale *talu parandamise õiguse ja omandiõiguse* oma kogutud vallasvarale. Nende seaduste alusel tulid ka orjused sisse kanda *vakuraamatuisse*. Talupoeg ei pidanud enam olema asjaks, mida võis üksikult müüa või vahetada, vaid oli *maa külge kinnistatud*: teda võis müüa ainult koos taluga. Ka ei tohtinud mõisnik talumaad vähendada.

Nüüd aga nägid mõisnikud ära, et kasulikum on siiski talupoegi isiklikult priiks lasta, maa aga piiramatult enda kätte jätta. Siis ei oleks vaja talupoja tegu normida vakuraamatutega, vaid talupoeg peaks mõisnikult maad rentima vabal kokkuleppel.

Sellekohased seadused töötatigi mõisnike poolt välja ja *a. 1816* kinnitas keiser Aleksander I *Eestimaa talurahva priikslaskmise seaduse*. Samasuguse seaduse *Liivimaa kohta* kinnitas keiser *a. 1819*. Neid aastaid loetaksegi talurahva vabastamise ajaks.

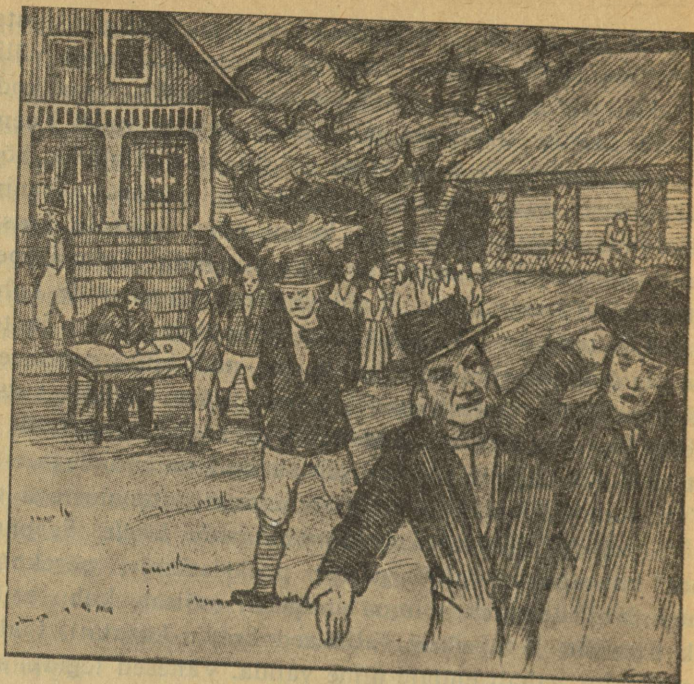
Nende seaduste järgi said talupojad isiklikult priiks, nende maa aga jäi mõisniku piiramata omandiks, ta võis seda kasutada, kuidas ise tahtis, kas rentida talupojale või liita mõisamaade külge.

Nõnda vabanes talurahvas meie kodumaal. Mujal Vene riigis aga jäi kehtima pärisorjus.

95. **Perekonnanimede panek.** Pärisorjuse ajal ei olnud eestlastel kindlaid perekonnanimesid, *kutsuti eesnime* ja

koha- või *isanime järgi*, kusjuures *koha-* ja *isanimi* paigutati eesnime ette. Elas näiteks keegi Peetri-nimeline mees Väljaotsa talus, siis kutsuti teda Väljaotsa Peetriks, tema kodakondseid samuti Väljaotsa talu järgi, näiteks naist Leenut Väljaotsa Leenuks ja poeg Mihklit Väljaotsa Mihkliks, kõiki kodakondseid aga üldnimega Väljaotsa rahvaks. Isanime järgi nimetamisel mainiti sageli kolme põlve; näiteks, kutsuti kedagi isanime järgi Jaagu-Toomaks, siis hüüti Tooma poega Jürit Jaagu-Tooma Jüriks. Lahkus keegi talust uude kohta, siis hakati teda ka uue koha järgi nimetama. Sulas- ja teo-rahval ei olnudki kindlamat hüüdnime, neid hüüti peremeeste järgi nimetamisel mainiti sageli kolme põlve; näiteks, kutsuti vahetamisel said nad uued nimed. Õige sageli kutsuti üht või teist veel kas kupjalt või teoliselt saadud sõimunimega.

Vabamate liiklemis- ja elukoha muutmisevõimalustega tekkis ka *vajadus püsivate perekonnanimedele järele*. Seepärast pandi talurahvale varsti pärast priikslaskmist perekonnanimed. Nimedepanek toimus enamasti mõisas, kuhu selleks kõik pereisad ja üksikud vallalised kokku käsutati. Igaühel oli võimalus vabalt endale nime valida. Vähesed tegidki seda ja valisid endale enamasti senised kohanimed. Suurem hulk aga ei mõistnud nimedepanekule omistada mingit tähtsust ja olid nõutud. Neil juhtumeil otsustas härra või opman oma tuju ja maitse järgi. Nii pandi paljudele saksapäraseid perekonnanimed, nagu Rosental, Steinberg jne., või muudeti isanimi saksa „son“ juurdelisamisega saksapäraseks, nagu Peterson, Gustavson jne., teistele pandi senised sõimunimed. Sageli aga talitati hoopis juhuslikult. Kuskil mõisas olevat toodud välja teovanker ja hakatud selle osade nimetusi perekonnanimedeks panema: esimesele Ais, teisele — Juhivits, kolmandale — R a t a s jne., kuni kõik osad olid läbi. Teisal jälle küsinud härra teomehelt: „Noh, mis nime sina, Juhan, endale tahad?“ Nõutult vastanud teomees: „Ei tea, härrad...“

Perekonnanimede panek.

Mees saanudki endale perekonnanimeks E i t e a. Keegi teo-
mees vastanud härra küsimusele, mis nime tema tahab: „Mis
mina, vaene patune, tean tahta. . .“ Mehele pandudki nimeks
P a t u n e.

Uued perekonnanimed jäid algul ainult paberile, rahvas
tarvitas ikka seniseid. Alles pikkamööda, kui liiklemine ja
lähikäimine suurenes, hakati tarvitama perekonnanimesid.

TEORENDI-AEG.

96. „Teorjus“. Priikslaskmise seadusega said talupojad küll isikliku priiuse, kuid sellega polnud algul midagi peale hakata. Maa oli igal pool mõisniku oma. Kui tahtsid eluülalpidamist saada, pidid mõisnikult maad rentima. See pidi nüüd toimuma vabal kokkuleppel, s. t. mõisnik võis maa eest renti nõuda nii kõrget, kui tahtis, talupojal oli õigus vähem pakuda, nõutud rendist maha kaubelda või koguni maa võtmata jätta. Et aga talupoeg võis elada ainult maast ja tal polnud kuhugi minna, siis pidi ta koha igasuguste tingimustega vastu võtma. Niisiis tuligi, et orjus talude eest pärast priikslaskmist tõusis sageli suuremaks, kui see oli olnud pärisorjuse ajal. Rent talude eest tasuti teoga, seepärast kutsutakse priikslaskmisele järgnevat aega teorendi- ehk „teoorjuse“ ajaks. Hiljem kasutasid talupidajad oma pere tööjõudu oma põldude harimiseks, kuna teomeesteks ja vaimutüdrukuiks palgati popse, kes elasid talu äärmil.

Millised töömäärad tol ajal olid, sellest kirjutab üks talupoeg oma mälestustes järgmist:

Korraline orjus ehk tegu. Orjus kuuepäevakoha pealt oli: *Teomees* pidi iga päev aasta ümber väljas olema ühe hobusega või paari härgadega, mõnikord ka kahe hobusega. Suvel pidi pealeselle väljas käima päeva päeva kõrval *vaim*, tüdruk või poiss. Sügise poole pidid need-samad, teomees ja vaim, igal nädalal kahel ööl pärast päevatööd mõisa-reht peksma.

Abitegu. Pealeselle nõuti kibedamal tööajal (heinategu, sõnnikuvedu jt.) abipäevi ehk *abitegu*, kas jala või hobusega, nii kuidas vaja oli. Abipäevi pidi tehtama käsutatud ajal ja nende arv oli aasta kohta üle saja; nendest pidi $\frac{3}{4}$ suvel ja $\frac{1}{4}$ talvel täidetama. Sinna juurde kuulusid veel *tükitööd*: suvel vilja lõigata; talvel paekive murda ja sinna vedada, kuhu mõis käskis; kaubapuid sealt raiuda ja sinna vedada, kuhu kästi. Veotee oli 3 kuni 12 versta, kuidas millalgi juhtus.

Rehepeks kootidega.

Naiste kodune orjus. Naised pidid kodus mõisa linu harima ehk puhastama nii palju, kuidas neid mõisas millalgi maas oli, maa peal kuivatatud vartest kuni müüdava linani. Kui tööl midagi viga leiti, siis määrati trahvtöö. Kui mõis oli lasknud valla perenaisi linad sugeda, siis käsutati needsamad naised ühel määratud päeval mõisa talvetööd võtma. Selle käsu täitmist ei tohtinud keegi teiseks päevaks jätta. Siis jagas mõisaproua või -preili tööd välja, ühele üht, teisele teist tööd, igal aastal isesugune töö. Ühel aastal anti linu kõige peenemaks niidiks kedrata. Kui tööd heaks ei peetud, siis lasti veel juurde kedrata. Teisel aastal kästi jälle jämedamat lõnga kedrata. Mõnikord anti kraasimata villu, millest siis kalevit mõisast antud proovi järgi pidi kootama. Vähe oli perenaisi, kelle töö heaks peeti. Häda oli, kui kalev vanutamisel kitsamaks või lühemaks jäi, kui määrus nõudis.

Sulasnaiste orjus. Talusulaste naised, olid nende mehed kas kodused töömehed või mõisas käivad teomehed — ükspuha, pidid kaks või kolm nädalat kevadel ja teist nii palju sügisel mõisas käima pesu pesemas. Kellel väikesed lapsed olid, need pidid suvel kaks päeva nädalas mõisa rohuaias käima peenraid kitkumas ja kõnniteid puhastamas. Siis olid lapsed

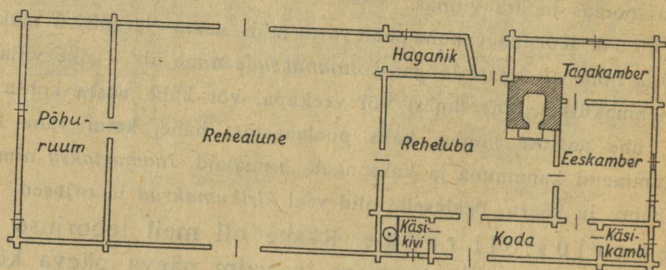
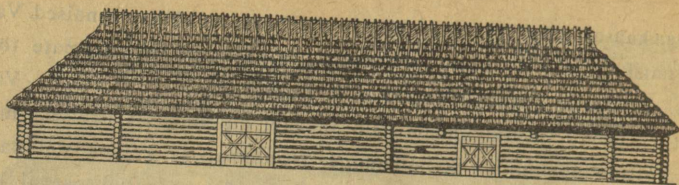
vankriga kaasas, mõnel kaks last. Nõnda pidid orjama kõik sulasnaised. Vane-
maid naisi — üle 40 aasta — kasutati väiksemate ja paremate tööde
juures. Loomade tapmise korral olid nad sisikondi puhastamas. Vana-
dusest väetimail ja poolpimedail sulasnaistel oli viimseks orjuseks mõisa
aidas kottide nõelumine ja paikamine. Nooremail ja keskealistel naistel
oli niisama talvine orjus — mõisa kedrus, mida määratud päeval käidi
mõisast toomas ja ära viimas.

M a k s u d. Kuuepäevakoha pealt võttis mõis aastas järgmised maksud:
töömarga nime all linast lõnga; *kohtumaksude* nime all — ühe viljakoti,
kuus lehmakütket, ühe ämbri või veekapa, või kahe aasta kohta ühe
toobri, ühe aastase lamba, kaks pooleaastast hane, kolm vana kana,
kolmkümmend kanamuna ja kaks naela humalaid. *Jaamamaksu* nime all
võeti heinu ja kaeru. Pealeselle olid veel *kirikumaksud* ja orjused.

T e o o r j u s oli raske. Raskè oli meil teoorjuse ajal.
Korraline tegu, mida teomees ja vaim päeva päeva kõrval
tegid, ei tundunud talule nii raskena kui abitegu. Seda nõuti
ikka kõige kibedamal tööajal. Sageli tuli jätta külv, heinategu
või lõikus omal põllul pooleli, pidi minema kogu perega mõisa
abiteole. Seda vajati heinateol, sõnnikuveol, rehepeksul jne.
Pidi ka pikki voore tegema, kive kangutama ja vedama. See-
juures kulusid tihti käe- ja jalavarjud enne ära, kui koju jõuti,
mitmelgi tegi külm käed ja jalad vigaseks.

Iga töö juures olid sundijad, kes kohe keppi tarvitasid, kui
töö küllalt kiiresti ei edenend või meeltmööda ei olnud.
Kubjas oli künnimeeste järel, kilter vaimuväe juures, aida-
mees, väljavahid ja sageli metsavahtki abiteoliste kannul.

97. **Elamud.** Talupoja elamuks oli korstnata *rehetuba*,
suur ruum pika talumaja keskel. Rehetoa lae all olid
parred, kus sügiseti vilja kuivatati; talvel, kui rehed pek-
setud, kuivatati parsil harilikult puid. Põrand oli kas mul-
last või saviist, Põhja-Eestis ka paekivist. Rehetoa ühes nur-
gas, harilikult kambripoolses seinas eesukse vastas, oli suur
kerisega ahi.

Talumaja teoorjuse ajal.

Ühel pool rehetuba oli *rehealune*, kus reht pekseti. Talvel oli see loomalaudaks. Keskel oli hobuste sõim, selle ümber hobused kinni; seinte ääres olid veised — pead vastu seinu. Sageli olid siin ka sigade-aiad, vasikate-aiad jne. Ainult üks lahutas rehetuba loomalaudast. Ahjukütmise ajal oli uks lahti, loomad pistsid sageli oma pea sõbralikult rehealt rehetuppa ja väiksemad loomad ronisid üle läve sisse. Kanad, kus neid peeti, asusid harilikult rehetoa inimestega seltsis, kuke kiremist ja kanade kaagutamist oli iga silmapilk kuulda. Põrsaile, tallekestele ja vasikaile anti meeleldi toanurgas, söngi all jne. Kui oli käre külm, siis kogunes sooja-ihaldajate loomade pere ajuti nõnda suureks, et iga kord enam arugi ei saanud, kas see ruum oli peamiselt inimeste või loomade päralt.

Rehetoa teises otsas oli *kamber*, sinna viis rehetoa ahjusuu eest uks. Rehetoa ahi oli osalt kambriseinaks, aga ta oli ehitatud nii, et külgmüür sooja ei andnud. Seepärast oli kam-

ber talviti külm, nii et seal ei elatud. Kambrit tarvitati talvel harilikult toiduainete panipaigaks. Kambri otsseinas oli väike aken. Mõnikord oli kaks kambrit: ees- ja tagakamber.

Peamiseks elu- ning töötoaks oli ikkagi rehetuba. Kolm kuni neli süngi oli siin seinte ääres ja enamasti olid need kaheinimese-süngid; lapsi topiti, kui neid rohkem oli, kolm ja enamgi ühte süngi. Süngis asetsesid rukkiõled, lahtiselt või kotis. Peaaluseks seati ümmargune õlevihk, paremal juhul aganatega täidetud kott. Katteks võeti kuub või kasukas, kuna tekke tarvitati vähe. Kõik magajad ei mahtunud süngidesse. Vanad inimesed, kes sooja armastasid, magasid meel- leldi ahju peal või parsil.

Muu mööbli moodustasid lihtsad kolmejalgsed järid, sest need püsisid ebatasasel põrandal paremini paigal, ja ristis- jalgedega või ka põrandasse löödud teibaile kinnitatud lauad. Istmeks tarvitati veel puupakke, kuna tool oli haruldus.

Rehetuba oli ka üldiseks töötoaks, söögi- ja köögiruumiks. Reed-rattad ja kõik tarbeesemed valmistati siin algusest kuni lõpuni. Vahel oli laastuhunnik nagu kuhelik keset tuba. Juh- tus, et kaks kuni kolm meest raius toas korraga. Samuti tehti siin kiutööd, siin kedrati, keriti, kääriti ja kooti kangaid.

Sööki valmistati ahjusuu ees asetsevas koldes. Lisaks oli rehetuba veel karjaköögiks, kus valmistati veiste ja sigade söök, löödi hobuserokk jm. Sageli jäi see sinna seisma, haises ja kääris kuni lõpuni.

Valgustus on elukorteris ja töö juures ülitähtis. Kuidas oli sellega siin lugu? Kui taheti valgust, avati uks. Valgusega ühes tuli ka külm sisse. Et tuba siiski soojemana hoida, tehti kahekordsed ukсед, üks kuni pealispuuni, teine poolest saa- dik. See peeti siis kinni. Hiljem tehti ukse kõrvale aken, kust viletsat valgust sisse pääsis. Öhtuti valgustati tuba pirru- tulega, s. o. kase- või männilõmmust kisti õhukesi pirde ehk peerge ja neid põletati siis tulejalal või ahjurindel.

Säherdused elamud olid talupidajail. Peale talupidajate elas talu äärmil palju popse ja vabadikke, kellede elumaja oli väike saunahurtsik, veel vaesema sisustusega kui talumajad.

98. **Talu põllumajandus.** Talude maad olid kaht liiki — *põlispõld* ja *võsamaa*. Põlispõlde kasutati alaliselt, kuna võsamaalt võeti 3—4 saaki, siis jäeti kauemaks ajaks puhkama. Pealeselle oli enamasti igal talul maja läheduses maalapike, mida kutsuti õue- ehk aiamaaks.

Küla põlisväljad olid üksikute talude vahel jaotatud nii, et igast väljast oli talul oma lapp või riba. Harilikult lõikas tee viljast läbi, talude põlluribade otsad ulatusid vastu teed. Nii oli igal talul mitu põlluriba ehk maalappi, mis üksteisest olid eraldatud.

Põlde hariti kolmes väljakorras — *kolmeväljasüsteem*: talvivil, suvivili ja kesa. Harimist raskendas see, et põllulapid olid üksteisest eemal ja kogu harimine pidi toimuma külakonnale *ühise külvikorra* järgi. Nii pidid ühed põllud kogu külakonnal olema talvivilja, teised suvivilja all, kolmandad kesas. Kesapõldu ei võinud keegi vilja alla panna, sest kesa peale oli kogu külal karjamaaõigus. Harilikult oli kesa küla sigade karjamaaks.

Viljadest kasvatati rukist, nisu, otra, kaera, herneid, läätsi, tatraid, lina; kartulikasvatus oli esialgu vähe arenenud, neid kasvatati peamiselt aiamaal.

Väetist said põllud vähe, sest karja ei peetud kuigi palju, pealegi läks suur osa sõnnikust kaotsi mõisas teol ja voorides käies. Seepärast oli ka *saak vähene* — 3 kuni 5 seemet —, viljaikaldused ja nälja-aastad sagedased. Põhjalikumalt põl-luharimist takistasid veel *algelised põllutööriistad*. Künti harkadruga ehk „seaninaga“, äestati karuäkkega. Selline künd ei olnud kuigi sügav, maa jäi täis vinde ja mättaid, söötismaa koguni poolterveks. Üsna algelised olid ka muud põllutööriistad: sirbid ja vikatid külasepa tehtud, hangud sageli puust,

labidadki puust, raudtera-
dega. Nõrgad ning viletsad
olid ka *veovahendid*. Vank-
rid olid valmistatud täiesti
puust, ilma vähimagi raua-
raasukeseta. Muidugi kulus
niisugune vanker ruttu läbi.
Pikemale teekonnale või
mõisavoori minnes võeti
tagavararattad ja teljed
kaasa. Ka reed olid läbi
puust, ilma tallaraudadeta.
Nende asemel löödi jalas-
tele alla sarapuust lisatal-
lad.

99. **Kodukäsitöö.** Teor-
juse ajal valmistas talu-
poeg oma perega kõik, mis
ta tarvitas, ainult soola,
rauda ja muud vähest vab-
rikukaupa tuli osta. Seegi
toimus peamiselt vahetuse
teel. Seega oli talupoja ma-
japidamine *kinnine kodu-
majapidamine*.

Oma elumaja ning kõr-
valised hooned ehitas ta
endale ise — naabrite abi-
ga muidugi — ilma ehitus-
meistriga ja käsitöolisteta.
Majad ehitati peaaegu ilma
rauata üles — aina puupul-
kade ja nakkide abil. Ka-

Riistu ja tarbeasju teoorjuse ajast: 1.—
silgukarp; 2. — kann; 3. — veekopp; 4. —
tohus karp; 5. — koorekirn; 6. — uher; 7. —
plekist latern; 8. — lüpsik; 9. — kahe
kahaga naljalusikas; 10. — sadul; 11. —
lähker; 12. — märss; 13. — õllepang.

tusesarikad, pennid, roikad ja latid kinnitati puupulkadega, väätidega ja vitstega. Õlgkatus — talupoja enda kasvatatud õlgedest — kinnitati samuti roigaste ja väätide abil peale. Vanemais majades käisid isegi ukсед ja väravad puusagarail, alles uuemais võeti tarvitusele raudhinged — ja need olid siis külasepa tehtud. Aknaklaasi veidi tuli osta. Aga leidus ka maju, kus seda toredust tol ajal ei tuntud. Akna aset täitis seal mulk või pool-uks, mida talvel võidi sulgeda. Siis põletati ka päeval valgustuseks pirdu. Riided valmistas talupoja perekond kuni õblemiseni ise: ta külvas lina maha, haris seda ja tegi ise kangaks. Ainult pealisriide valmistamiseks kutsus ta rätsepa, kes tema toas tema toidul riided valmis õmbles. Ja seda tööd tasus ta sageli viljaga. Sageli parkis ta ka oma lambanahad ise või vähemalt oskas seda keegi naaber. Peale tera- ja raudriistade tegi ta kõik oma tööriistad endale ise, niisama ka lauad, järid, sängid, kapid, kastid, puuvaagnad, lusikad ja kulbid. Muud asjad vahetas ta vilja vastu sageli rändkaupmeestelt.

100. **Toitumine.** Missugune oli toit teoorjuse ajal, sellest jutustab üks vana mees oma mälestustes järgmist:

„Peamiseks toiduks oli meil must *aganaleib*. Mäletan, kui reht pekseti, siis tõmbas isa reherehaga sasi ja suuremad kõrred vilja seest välja, pärast laskis selle pahna veel läbi sarja, kuid kinniste reheväravate juures, muidu oleks tuul vilja liig puhtaks teinud. Terveks jäänud pead tampis puu-uhmris peeneks. Säärasest viljast siis jahvatati jahu ja tehti leiba. Mõnikord viskas isa enne veskile minekut rehelabidaga sellelegi viljale aganaid hulka — leiva jatkuks. Säärane vilj ei läinud siis veskikolust muidu alla, kui mees pidi juures istuma ja kepiga järele aitama. Leib oli siis ka must ning pude. Teomehed kõnelesid naljatades, et mõisapõllul sööma hakates pidi istuma ikka allatuule, muidu oleks tuul leiva laiali viinud; ja sool polevat muidu leiva külge hakanud; kui tulnud

Käsikivil jahvatas ja uhmris teri surumas.

leivapala enne märjaks teha. Vanemad inimesed kõnelesid naljatades: „Vaadake tulega ette, leivad on laotsil.“ Puhast leiba saime ainult pühade ajal ja mõne perekonnapiidu puhul. Sedagi aganaleiba ei piisanud alati uue lõikuseni, lisa tuli laenata magasiadast. Ikaldusaastail laenati magasiait tühjaks.

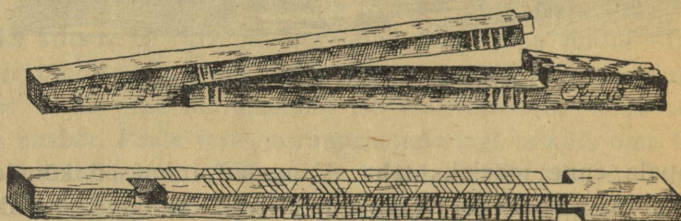
Leivakõrvaseks tarvitati *silku*, *kõrti* ja *putru*, vahel harva sai ka herne- või läätselent. Teomehele pandi nädalamoonaks kaasa 25 naela leiba, kolm karpi soolasilku ja umbes 15—20-toobine lähker kirnupiima. Kui piim hakkas lõppema, pandi vett jatkuks juurde.

Liha saadi harva, enamasti sügiseti, kui hakati lambaid veristama. Künnapäevaks oli kogu külal liha otsas, ainult üks tükk hoiti suveks alal. Oli kombeks saanud, et kaugemale metsa heinale minnes võeti liha kaasa. Siis keedeti see esimesel õhtul heinamaal ära. Sellest kombest peeti visalt kinni, keegi ei tahtnud olla nii „vaene“, et heinategu oleks alanud ilma lihata, pigem oli kogu talve ilma lihata, kuid heinamaale minekuks hoidis tüki alal.

Kui juba kartuleid kasvatama hakati, siis läks asi paremaks. Neist tehti putru ja leent, enamasti aga keedeti tervelt või küpsetati koldetuhas.“

101. **Riietus.** Teoorjuse ajal kanti meil üldiselt rahvariideid, nagu neid juba enamalt aastakümneid, võib-olla sajandeid muutmata on kantud. Vähese läbikäimise ja liiklemise tõttu kujunesid *igas kihelkonnas erinevad rahvariided*. Teoorjuse lõpu poole aga hakkasid rahvariided veidihaaval kaduma, mille asemele tulid üldtarvitusel olevad riided linnamoe järgi.

Jalanõudeks tarvitati algul töö juures peamiselt viiske. Neid kulus siis ka üsna palju. Teomehele, kes läks nädalaks mõisa, pandi kolm paari niinekoorest viiske kaasa. Hiljem oli tavaline jalanõu pastel; saapaid ja kingi kanti pühapäeviti.

Magasipulk ja teopulk.

102. **Haridus ja koolid.** Kirjaoskus oli üldiselt madal. Teopäevad märgiti kupja poolt üles nn. *teopulgale*, millest üks pool oli mõisas, teine teomehe käes; samuti märgiti *magasipulgale* laenatud vili. Kauga aega toimus lugemise ja peatükide õpetamine kodus, kus ema vokki vuristades lapsele ette veeris, laps tikuga järge pidas ja järele luges. Mõni ärksam õppis sel viisil lugemise ära, teised seda ei suutnudki.

Mäherduses seisukorras olid külakoolid veel möödunud sajandi viiekümnendail aastail, sellest jutustab üks vana mees oma mälestustes järgmist:

„Meie külas hakkas esimest korda kooli pidama Koordi Juhan a. 1836. Juhan oli enne olnud mõisa rätsep, pärast sai ta külast neljapäevakoha rendile ja hakkas siis talviti lastele lugemist õpetama. Kindlat koolikohustust ei olnud, poisid ja tüdrukud käisid nii kaua koolis, kui lugemine

juba „läks“, siis jäid koju. Juhan oskas ainult *lugeda*, kirjutada ei osanud. Palgaks jäeti tal osa abitegu ära ja ta sai kütteks mõisa metsast viis koormat hagu.

Mina läksin kooli a. 1852. Siis oli Koordi Juhan juba surnud, tema asemel pidas kooli Overuse Mart, kes ise oli õpetust saanud köstriks ja oskas ka *kirjutada*. Kooli peeti rehetoa otsas olevas kambris, külmaga aga kolisime rehetuppa. Lugema õpiti Uue Testamendi järgi, peatükke ja mõnd kirikulaulu laulma. Koolmeister tegi talvel regesid, pani meid pika laua taha istuma, kus siis nii kaua omaette istusime ja pomisesime, kuni väsisime ja vallatust tegema hakkasime. Siis koputas vana Mart rehetoa uksele, mõnikord astus ka üle läve sisse ja sundis meid vaikseks.

Ma käisin koolis neli talve, olin hea lugeja — ja koolmeister pani mind sageli nooremaid õpetama. Mäletan veel viimsest koolitalvest, et mina ja mõned teised poisid hakkasime koolmeistrit paluma, et ta meile näitaks, kuidas teha numbraid ja pookstaveid (kirjatahti). Meie painamise peale jäi Mart viimaks nõusse ning käskis osta tahvlid ja krihvlid. Tõime siis umbes kümnekesi pühapäeval kiriku juurest poest tahvlid ja krihvlid ning hakkasime kirjatarkust õppima.“

Nii elasid talupojad oma töös ja askeldustes. Kuidas aga elas mõisnik?

103. **Mõisamajandus ja selle raskused.** XIX sajandi algul käis üle meie mõisade ränk pankrotilaine. Kümned mõisad jäid võlgadesse ja müüdi. Mõisnik pidi jätma oma kodu ja ära kolima. Mis oli juhtunud?

Võimu tipul olev Napoleon korraldas Inglismaa vastu *kontinentaablokaadi*: kaubalaevadel keelati Euroopa mandri sadamaist merele sõitmine. Kuna Inglismaa elatus peamiselt mandrilt veetavast viljast, siis lootis Napoleon selle korraldusega Inglismaad nälja abil alistumisele sundida. Kuid inglased hakkasid vilja asumailt importima või seda koguni ise kasvatama — ja tegid seda osalt pärast Napoleoni langesmistki. Kuna lisaks äralangenud Inglise turule ka Rootsi turg halvenes, jäi meie kodumaa ladudesse suurel hulgal mõisni-

kele kuuluvat *vilja* seisma ning selle hind *langes*. Oleks olnud ju mõeldav, et mõisnik viljast piiritust oleks ajanud, seda kõrge hinnaga Peterburi turule müües, nagu see seni oli toimunud. Kuid õnnetuseks just nüüd *langesid ka piirituse hinnad*: võistlematult odav viljast aetud piiritus hakkas voolama Peterburi turule Vene viljarikkalt mustamulla sisemaalt.

Vilja- ja piiritushindade langus lõi mõisniku eelarvesse suure augu, mõisnik langes suurtesse raskustesse. Häta jäänud mõisnik otsis väljapääsu ummikust. Kas ei saaks kuidagi odavamalt piiritust ajada? Kas ei saaks veel odavamalt vilja müügile lasta, teda odavamalt kasvatada?

Nagu vastusena mõisniku ootustele hakkaski Saksamaal levima *viljavaheldus*. Mida rohkem mõisnik sellega tutvus, seda rohkem ta veendus, et viljavahelduse päralt on tulevik. Ja kiiresti hakkas mõisnik seda oma mõisas teostama. Siit see levis meie taludesegi, ja praegu pole põllundus sellela mõeldav.

104. **Viljavaheldus.** Seni oli nii mõisa- kui ka talumaadel teostunud kolmeväljasüsteem: ühe aasta oli põld suvivilja all, teise aasta talvivilja all, kolmandal aastal aga oli põld nii väsinud, kurnatud, et tahtis puhata. Ja ta puhkaski kolmandal aastal — oli kesa. Nii aga puhkas järelikult üks kolmandik kogu põllumaast! Kui see puhkav kolmandik ka vilja kannaks, siis oleks põlluomanik kohe kolmandiku võrra rikkam!

Viljavaheldus võimaldaski põldu kas või alati vilja alla võtta. Inimesed olid targemaks saanud ja märkasid, et põld sellepärast puhata tahab, et üks vili kõik teatavat liiki rammu maa seest välja imeb. Kui aga *eri aastail eri vilju* põllule külvata, siis ei tahagi põld enam puhata, sest need eri viljad nõuavad põllult eri toitaineid. Mõni vili annab toitaineid põllule koguni juurdegi. Sellisena õppis inimene eriti *ristikheina* hindama. Teda hakati nüüd põllul vahetevahel kasvatama. Aga ristikheina juurte küljes on pisukesed mugulad,

kus sees elavad tibatillukesed pisilased. Ja need pisilased ei teegi muud, kui valmistavad kunstväetist, ja pealegi sihukest, mida ristikhein ise ei taha, vaid kõik teistele viljadele jätab. Nii kasvas ristikhein ega kurnanud põldu, vaid koguni väetaski teda. Aga heinaajal niideti ta maha, toideti loomadele, loomad sõid end paksuks ja andsid palju sõnnikut ja neist sai ka palju liha. Sõnnik veeti põllule väetiseks, aga liha välismaale kalli raha eest. Eriti hea meelega sõid ristikheina *lamabad*, kasvatasid palju villa, vill läks vabrikusse, rahvas sai riidet ja põlluomanik jällegi — raha. Nii osutus ristikhein põlluomanikele suureks abiks.

Ja ilmus teinegi abimees, kes ka põllu seest täitsa erinevaid toitaineid vajas. See oli meie sõber *kartul*. Ta on päritolult „ameeriklane“, kuid elab meeeldi meie kodumaalgi. Algul vihkas teda teo-ori ja ütles: „Ah sina igavene mullamuna! Sinu maida pärast kasvata endale küür selga, oli seda orjust veel vaja!“ Ja algul kasvatas ainult mõisnik kartulit, aga talupoeg õppis teda üsna varsti hindama. Mõisnik hakkas nüüd vilja asemel *kartulist piiritust* ajama, ja piiritus muutus kohe mitu korda odavamaks, jälle võis teda suure edu ja tuluga Peterburi turul müüa. Viinaajamisel aga jäi kartulist palju praaka järele, millega toideti *nuumloomi*.

Jälle andsid loomad rohkem liha väljaveoks ja *rohkem sõnnikut põllule*.

Niisiis oli nüüd põld alati vilja all ja põldu väetati märksa paremini. Loomulikult künti siis ka sügavamalt, see-cest oli põld jälle tänulik ning tasus mitmekordselt.

Nii aitas viljavaheldus mõisniku raskustest üle ja koguni jõukusele. Mõisnik võis nüüd suurel hulgal vilja, piiritust, liha ja muud müüa, ja seda kõike odavamini kui enne. Ja talunik?

105. **Teoorjuse raskenemine.** Kui mõisnik nägi, kui hästi tema mõisamaad tulu annavad, siis tahtis ta mõisamaid veelgi suurendada, *kaldus suurpõllundusele*. Et aga teorendile antud

talud rõngana mõisamaid piirasid, siis sai mõisamaad suurendada ainult talumaa arvel. Nii algaski talumaa osaline *mõisastamine*, mõisa omaks võtmine. Seda mõisnik tohtis, kogu maa oli ju tema oma. Mingi seadus seda ka ei takistanud. Aga talupoeg pidi ränka tööga metsa või soo servale endale uudis- maad looma. See oli küll raske, kuid sellega suurenes meie kodumaa põllupind, hiljem sai see tervelt taluniku omaks.

Ühes viljavaheldusega oli *tegu kasvanud*. Nüüd tuli mõisas palju rohkem sõnnikut vedada. Mõisal kasvas palju rohkem vilja, seda tuli koristada ja peksta. Olid juurde tulnud uued viljad — kartul ja ristikhein. Enne oli üks kolmandik mõisapõllust puhanud, nüüd tuli alati kõigil põldudel töötada. Ka sügavamat kündi nõuti nüüd, ja sügavalt künda oli raskem. Nii kadus aeg mõisapõllul, ei olnud võimalik talumaid hästi korras hoida. Ka viljavaheldust ei saanud talumaal nii kergesti teostada. Ja mõisa tagavarast oma toidule lisa ka ei saanud. Nii ähvardas talupoega alatoitus. Et aga muresid unustada, siirdus talumes sageli kõrtsi, kõrtse ja viina oli küllalt. Kõrtsis unustati mure ja raisati raha. Aga mure tuli tagasi ühes kainestumisega, veel suuremana ja masendavamana. Mis saab? Mis teha? Töö on raske, talumaad ähvardab mõisastamine, toitu pole küllaldaselt.

Kui nüüd veel mõned ikaldusaastad saabusid, siis ei aidanud seegi, et mõisa aidast hädalistele vilja jagati, siis puhkesid juba rahutused.

106. Rahutused Lõuna-Eestis. Hakkasid liikuma kuulujutud, et Venemaal on *keisril palju tühja maad*, kuhu talupojad asuda võivad. Selleks on vaja lasta end üles kirjutada. Hakkasidki siis talupoegade salgad *Riias käima*, et end maa- saamiseks üles kirjutada lasta. Valitsusvõimud kohtlesid esiteks maasoovijaid pehmelt: neile selgitati, et tühja maad ei ole, keiser seda kellelegi ei anna, lõpuks manitseti kohale jääda ja saadeti koju tagasi.

Kui aga maasoovijaid hakkas rohkem Riias käima, nõudsid mõisnikud, et neid koheldaks rangemini. Nii võetigi siis omavoliliselt Riiga ilmunud talupojad kinni, anti neile ihunuhtlust, aeti pool pead paljaks ja saadeti raudus koju tagasi.

Nüüd ei usaldatud enam kubermanguvalitsuse poole pöörduda, käidi poolsalaja kuulamas, mis maasaamisest kõneldatakse. Üks niisugune salk sattus juhtumisi Riia *vene piiskopi* majasse. Piiskop kohtles mehi lahkesti ja kirjutas nende nimed üles. Nüüd arvati, et peab minema keisri usku, siis saab keisri maad, ning hakati vene piiskopi ja teiste vaimulike juures ennast üles kirjutama. Küll püüdsid valitsusväimud ja mõisnikud seletada, et keiser kellelegi maad ei anna, kuid seda ei ustud. Tekkisid rahutused, maale toodi sõjaväge ja püüti rangusega rahutusi maha suruda.

107. **Pühajärve sõda a. 1841.** Aastal 1841 levis ka Pühajärve kogukonnas maasaamiseks üleskirjutamise tuhin. Käidi koos, arutati asja ja kahtlustati mõisnikke, et need ei lase talupoegi „keisri maale“ asuda. Et sellist käärimist mõjukalt takistada, otsustas Tartu sillakohtunik saata *sõjaväe-osa Pühajärvele* käärijaid rahustama ja algatajaid vangistama.

Sõjavägi jõuab Pühajärvele, asub arvatavate juhtide talusid läbi otsima, kuid leiab need tühjadena: mehed on metsa põgenenud. Teisel päeval asutakse metsa läbi otsima. Rahva ärevus on suur, mets rökkab hüüdeist ja kärast. Ühel teekäänakul kohtavad sõdurid 50-mehelist nuiadega varustatud *talupoegade salka*. Talupojad küsivad kurjasti: „Mis õigusega meid sõjariistus taga otsitakse? Meie ei tee ju midagi kurja, tahame ainult keisri poolt antud tühjale maale asuda.“ Kartes, et talupoegi metsas vangistada ei saa, püüab sillakohtunik neid mõisa meelitada: „Seal kuulan ära teie kaebused ja teen, mis võimalik.“ Talupojad on umbusklikud, ei taha minna. Peavad aru, viimaks ütlevad: „Hea küll, me tuleme, aga ärge viige meid kui vange, vaid laske vabalt käia sõdurite selja

taga.“ Sellega on sillakohtunik nõus. Nüüd hakatakse minema, aga kui jõutakse metsa äärde, on talupoegade salk valgunud laiali — metsa tagasi.

Veidi hiljem tungib üks teine talupoegade salk kümnehelise sõdurite rühma kallale, kes viib üht „ässitajat“ vangi. Talupojad vabastavad vangi ja kaovad ühes sellega metsa.

Vahepeal on esimene talupoegade jõuk jälle salgaks kogunenud ja liigub nuiadega varustatult mõisa poole. Sillakohtunik saadab kõik tema käsutuses olevad sõdurid neile vastu. Talupojad löövad kartma, viskavad nuiad käest ja põgenevad metsa.

Selline oligi „Pühajärve sõda“, mida ametivõimud pärast põhjalikult juurdlesid ja osavõtjaid ootamatu rangesti karistasid. 30-le mehele määrati 500 hoopu „läbi lipu“, 5 neist saadeti pärast Siberisse väeteenistusse, kuuele määrati aasta sunnitööd, kuna teised pärast peksmist vabaks said.

Läbi lipu ajamine toimus nii, et sõdurid pandi kahte ritta, igal sõduril kepp käes. Paljastatud kehaga karistatav talutati ridade vahelt läbi, kusjuures ta pidi talutaja sõduri püssitäagist kinni hoidma, hoides seda oma rinna kohal. Iga sõdur andis siis möödaminejale ühe hoobi. Talutamine kestis nii kaua, kui löökide arv käes. Kui mõni peksetav enne nõrkes, kui määratud hoobid kätte sai, siis pandi ta vankrirattaile ja veeti sel viisil ridade vahelt läbi.

108. **Siirdumine vene õigeusku.** Ometi ei suudetud talupoegade rahutustele ja käärimistele lõppu teha. Mõni aasta pärast „Pühajärve sõda“ hakkasid jälle kuulujutud liikuma, et keiser annab *hingemaad* neile, kes lähevad *keisri usku*, s. t. kreeka-katoliku ehk „õigesse“ usku. Jälle hakati käima Riias vene usku minekuks ja maasaamiseks üles kirjutamas. Kuuldused levisid nüüd seda hoogsamini, et Vene valitsuse poolt enam usuvahetuses takistusi ei tehtud, vaid seda koguni

soodustati. Ei olnud enam vaja piiskopi juurde Riiga minna, oli küllalt sellest, kui oma usuvahetamise soovi avaldasid kellegi kohalikule preestrile. Küll püüdsid mõisnikud ja kirikuõpetajad usuvahetamise vastu võidelda ja selgitada, et usuvahetamisega keegi maad ei saa. Kuid neid ei ustud. Arvati, et mõisnikud ei taha, et talupojad saavad „keisri maad“.

Usuvahetuse liikumine levis Võru- ja Tartumaalt Pärnumaale ja hiljem ka Saaremaale. (1848. a. sügisel oli eesti õigeusuliste koguduste arv 46, millel oli üle 65 000 liikme.)

Viimaks nähti ometi, et usuvahetuse läbi keegi maad ei saa, ja liikumine vaibus iseenesest.

109. **Agraarreformid a. 1849 ja 1856.** Talurahva rahutused ning käärimised näitasid nii Vene valitsusele kui ka mõisnikele, et talurahva elu teoorjuses on väljakannatamatult raske, ja sundisid mõtlema uuendustele — reformidele. Uuenduste eestvõitlejaks sai vabameelne Liivimaa mõisnik *Fölkersahm*, kes mõistis, et teoorjus pole kahjulik üksi talupojale, vaid ka mõisnikule ja riigile. Ta nõudis agraarreformi (maareformi). See teostuski uute seadustega.

Liivimaal viidi agraarreform läbi *talurahvaseadusega aastal 1849*. Selle seaduse alusel eraldati talumaa mõisamaast. Talumaa mõisastamine keelati, seda võis mõisnik vaid taludena talupoegade kätte anda, kas *raharendile* või koguni müüa, kuid ei peetud enam soovitavaks teorendi juurde jääda. Siitpeale hakkasidki ära jääma tülikad mõisaorjused — kaduma teoorjus. Talupoeg võis siis kogu oma tööjõu talule pühendada, püüdes õigeaegselt vaid talu raharendi või ostusumma mõisnikule tasuda. Mõisnik aga pidi teoliste asemele töölisi palkama. Mõisatööliste jaoks ning võimalikuks mõisamaa laiendamiseks eraldati teatav kindel osa talumaast *kvootemaa* nime all.

Vastav *talurahvaseadus Eestimaa kohta ilmus a. 1856*. Ka siin eraldas seadus talumaa, mõisamaa ja töölistele ning mõisa

laiendamiseks ettenähtud *kuuendikumaa*. Kuid see seadus oli ebamäärasem ning halvem ja kehtima pidi ta hakkama alles 10 aasta pärast. See asjaolu põhjustas rahutusi Põhja-Eestis.

110. **Mahtra sõda a. 1858.** Eestimaa talurahvaseaduse ebaselgus ja viivitamine sellega tekitas rahva hulgas arusaamatusi. Uus seadus pidi välja kuulutatama kirikuis, pärast aga muudeti seda korda ja uued seadusraamatud anti kätte kihelkonnakohtuis.

Poolkirjaoskamatud talupojad hakkasid seadust lugema ja uurima. Raskepärasest seaduskeelest ei saadud hästi aru ega leitud, mis kergendusi see toob; otsiti seadusraamatust „keisri kätt“, kuid seda ei leitud. Nüüd kasvas umbusaldus, arvati, et mõisnikud on õige keisri seaduse kõrvale toimetanud ja väärade seaduse trükkida lasknud ning selle talupoegadele kätte andnud. Nii palju siiski seadusraamatust leiti, et mõne abiteo kohta ei ole seal midagi, seepärast arvati, et enamik abitegu jääb nüüd ära, ja hakati tõrkuma abitegu tegemast. Sel puhul tekkisid mitmes mõisas rahutused, eriti veriseks kujunesid rahutused Harjumaal *Mahtra mõisas*, mida pärast rahvasuus hakati kutsuma „Mahtra sõjaks“.

Ka Mahtra mõisa talupojad olid arvamusel, et abitegu enam ei tule teha, ja tõrkusid mõisa sõnnikuveole abiteolisi saatmast. Mõisnik pidas seda vastuhakkamiseks ja käsutas mehed adrakohtuniku (haagikohtuniku) juurde. Sinna aga ei mindud, kardeti peksu. Nüüd saadeti sõjaväesalk kohale, mehed käsutati mõisasse. Talupojad otsustasid minna, aga kaasa kutsuti mehi ka teistest mõisadest, et need oleksid abiks, kui Mahtra mehi tahetakse peksta.

Määratud päeval kogunes Mahtra mõisa 1 000 hinge, tuldi naaberkogukondadest jala ja hobusel. Teel käidi kõrtsides sees ja „võeti julgust“. Mõisa õues piirasid rahutud talupojad sõjaväesalga ümber ja nõudsid selle lahkumist. Tekkis sõnavahetus, kusjuures üks talupoeg kargas äkki ohvitseri kallale

ja lõi teda. Kallaletungija talupoeg lasti kohe maha. Talupoegade salk jahmatas veidi, siis aga tungis teivaste ja nuia-dega sõdurite kallale. Sõdurid püüdsid endid tääkidega kaitsta, sest püsse polnud enam võimalik laadida. Märatsevate talupoegade ülevõim oli suur, sõdurid pistisid põgenema. Mässus sai surma 1 ohvitser ja haavata 12 sõdurit, kuna talupoegadest langes surnuina 7, haavata sai 17, kellest kaks hiljem haavadesse surid.

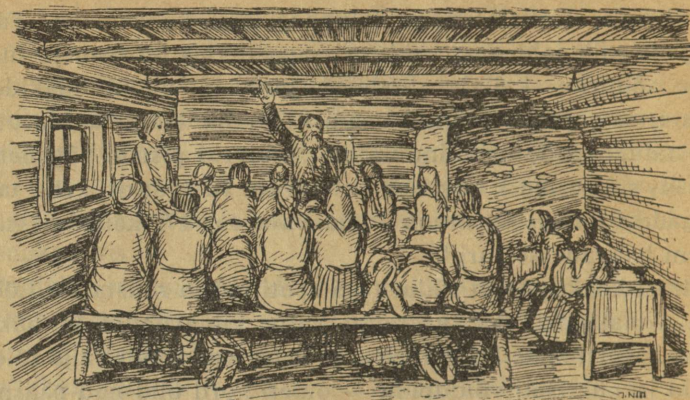
Pärast kokkupõrget sõduritega asuti mõisa rüüstama. Löödi sisse viinakeldri uks, veeretati välja viinavaadid ja hakati jooma. Murti sisse ka sahvrisse ja keldrisse, toodi välja toiduaineid ja pühitseti võidupidu — ometi kord olid nad pääsnud selle varanduse kallale, mida oma higi ja vaevaga olid kogunud. Mõned kolasisid mõisa eluruumides ringi, lõhkusid mööblit ja võtsid kaasa, millel arvasid väärtust olevat. Üldises segaduses pääsis viimaks tuli lahti — mõisamaja ja mõned kõrvalhooned põlesid maha.

Alles vastu ööd lahkusid märatsejad mõisast, pead viinast ja läbielatud sündmustest uimased.

Nüüd saatis *kuberner* kohale 500-mehelise sõjaväeosa ja laskis juurdluse korraldada. Ka saadeti keisri poolt üks kindral Mahtra sündmusi uurima. Juurdluse põhjal vangistati üle poolesaja mehe, kes raudus ja ahelais Tallinna toimetati.

111. **Prohvet Maltsvet. Esimesed väljarändajad.** Ühel ajal Põhja-Eestis asetleidnud talurahva käärimistega tekkis Järva- ja Harjumaal usuline liikumine, mida juhtis Juhan *Leinberg*, keda rahvasuus kutsuti prohvet *Maltsvetiks* — talu järgi, mida ta noores eas Järva-Jaanis pidas. See oli küll usuline liikumine, kuid taotles seejuures pääsu viletsast majanduslikust olukorrast.

Juhan *Leinberg* pidas algul mitmesuguseid ameteid: oli talupidaja, siis kõrtsmik, hobuseparisnik, kaupmees ning oma-aja kohta jõukas mees. Hiljem jättis kõik need ametid maha ja

Prohvet Maltsvet.

hakkas rahva õpetajaks ning usuliseks äratajaks. Selle muutuse olevat põhjustanud järgmine nägemus: kord jäänud ta kõrtsileti najal tukkuma, seal avanenud kõrtsi põrand ja ta näinud põrgut vaevlevate hingedega. Sellest ajast peale hakkas Leinberg pühakirja uurima ja rahvast õpetama.

Et valitsusvõimud teda hiljem avalikult ei lubanud esineda, käis ta salaja külast küllasse ja pidas oma jutlusi poolpimedais suitsutaredes. Oma poolehoidjail keelas ta viinajoomise, suitsetamise ja sealiha söömise, nõudis paastumist ja palvetamist. Naisterahvailt nõudis valgete riiete ja lahtiste juuste kandmist, meestelt aga lihtsaid halle riideid.

Ta oli vaimukas ning osav kõneleja. Varsti kasvas ta poolehoidjate arv 200—300 perekonnani. Mitu korda vangistati ta ja viidi ülekuulamisele, kuid julgesti jätkas ta oma tegevust. Üks ta pooldajaid kuulutas ta prohvetiks, kes oma rahva peab välja viima siit viletsusest uuele Kaananimaale. See Kaananimaa pidi olema *Krimm* (Lõuna-Venemaal), kuhu taheti asuda. Aastal 1861 saidki Maltsveti saadikud keisrilt

loa Krimmi asuda. Nüüd anti talud käest ära, müüdi ära liigne kraam ja asuti pikas vooris teele. Pikk ning vaevaline oli Krimmi-teekond, paljud jäid teel haigeks, paljud suridki. Krimmis aga leiti eest halvad asumistingimused; mõned tulid tagasi, teised aga rajasid suurte viletsustega võideldes *esimesed eesti asundused* Venemaal.

Samal ajal kui prohvet Maltsvet osa oma poolehoidjatega Krimmis oli, jätsid teised tema järelkäijad, ligi 200 Järvamaa talupoega, oma talud maha ja läksid Tallinna randa *Lasnamäele valget laeva ootama*, mis neid prohveti töotuse järgi pidi Kaananimaale viima. Nad lõid sinna leeri üles, vaatasid kannatlikult merele ja palvetasid, et valge laev rutem tuleks. Linna kodanikud tulid linnast välja vaatama ja pilkasid valge laeva ootajaid. Kannatlikult kuulasid palvetajad pilkesõnu, lugesid palveid ja laulsid laule. Mitu nädalat oodati Lasnamäe niidul imet, valget laeva, kuni politsei ootajad viimaks laiali ajas. Osa ootajaid pöördus tagasi oma kodudesse, osa rändas välja Krimmi.

Mõne aasta pärast tuli Maltsvet Krimmist tagasi, kuid tema algatatud liikumises polnud enam hoogu, see rauges varsti.

Ühel ajal maltsvetlastega rändas Lõuna-Eestist, peamiselt Võru- ja Tartumaalt, välja palju perekondi *Samaarasse*. Nendegi reis oli pikk ning vaevaline, asumistingimused rasked, — kuid ometi ületati need ja pandi sealgi alus esimestele eesti asundustele.

112. **Eesti vallakogukonna kujunemine.** 1849. ja 1856. a. agraarreformid panid põhja eestlaste jõukusele ja aluse iseisvusele. Nendest seadustest alates kadus tülikas ja raske teoorjus. Mõisamaad hakati harima palgajõuga ja talumaad raha eest rentima. Nõnda sai nüüd talunik kogu oma tööjõu pühendada oma talule, ei tarvitsenud enam mõisas teopäevi teha. Oma tööga ja maaga aga teenis talunik nii palju raha, et sai tasuda raharendi. Ja mõisnik läks meeleldi kaugemalegi:

ta hakkas talumaid, mida seadus niikuinii mõisaga ühendada ei lubanud, müüma. Talunik kogus või laenas raha, ostis talu ära ja muutus iseteadlikuks pärisperemeheks. Loomulikult ei tohtinud mõisal säärase peremeeste kohta enam midagi ütelda olla. Sellepärast avaldatigi a. 1866 *vallakogukonna-seadus*. Vallakogukonna ehk valla moodustasid kõik talupojad endise mõisa piirides. Valla tähtsaimaks juhiks olid vallavanem koos oma abide ja kohtumeestega. Nii kujunes *eesti omavalitsus*. See sai eestluse koondumise põhjaks. Siitpeale kasvas iseteadvus. Eestlaste eesmärgiks sai laialdasem omavalitsus ja sõltumatus võõraist võimudest. Maa kohta aga loodeti, et see kuulub kord jälle tervelt eesti talupoegadele. Nii järgnes teoorjuse ajale kiire tõus kõigil aladel, seda tõusu-aega nimetame *Eesti ärkamisajaks*.

KRONOLOOGIA.

Jüriöö vastuhakk	1343
Gutenberg leiutab trükikunsti	1450
Kolumbus avastab Ameerika	1492
Uue aja algus	umb. 1500
Plettenberg võidab Smolina lahingu	1502
Luther algatab reformatiooni	1517
Võitmatu armaada hukkimine, Hispaania langus, Inglismaa tõus .	1588
Vene-Liivi sõda	1558—1561
Orduriigi lõpp ja kodumaa langemine mitme riigi alla	1561
Altmarki rahu ja Rootsi aja algus kogu meie kodumaal	1629
Gustav Adolfi langemine ja Tartu ülikooli asutamine	1632
Põhjasõda	1700—1721
Narva lahing	1700
Uusikaupunki rahu	1721
Friedrich II Suur	1740—1786
James Watt ehitab aurumasina	1769
Põhja-Ameerika Ühendriikide iseseisvumine	1776
Suure Prantsuse revolutsiooni algus	1789
Napoleoni sõjakäik Venemaale	1812
Waterloo lahing ja Napoleoni lõplik langemine	1815
Pärisorjuse kaotamine Eestimaal	1816
Pärisorjuse kaotamine Liivimaal	1819
Talurahvaseadus — agraarreform — Liivimaal	1849
Talurahvaseadus — agraarreform — Eestimaal	1856
Mahtra sõda	1858

SISUKORD.

	Lk.
Orduaeg — Eesti Saksa-Rooma riigi osana	3
Uue aja algus	17
Eesti äralangemine Saksa-Rooma riigi küljest	55
Rootsi aeg	76
Eesti langemine Venemaa alla	86
Lääne-Euroopa olud	100
Eesti talupoegade vabastamine pärisorjusest	142
Teorendi-aeg	147
Kronoloogia	169

A-15365

i

A-15365

i

AJALUGU ALGKOOLI V KLASSILE

A-15365
J. PARIJÕGI, T. ALGMA, J. KONKS JA E. KUUSIK

AJALUGU

ALGKOOLI

V

KLASSILE

EESTI KIRJASTUS · TALLINN